

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

№ 90
(17891)2010 чылдың
июль 29,
четвергСадар өртээ
5 рубль.

Мал чеминиң белеткели – хунуң чугула айтыры

БАЙДАЛ ДЕСКИ ЭВЕС

Мал чеминиң белеткелин эң эки чорутканнар трактор болгаш автомашина-биле шаңнадыр

Республиканың 2010 чылдың мал чеминиң белеткелинге эң эки көргүзүг мөөрейи чарлаттынган. Оң кол сорулгазы — малдың хур кыштаарына херек ал чеминиң чогуур хемчээлин өй-шаанда белеткээрин хандыраары. Мөөрей чарлап турарының дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол 1-де болуп эрткен Чазактың селектор хуралына ийиткан.

Мөөрей «2010 чылда мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле эң дээр муниципалдыг тургузуг» ш «2010 чылдың мал чеминиң белеткелинге талазы-биле эң эки бюджет албан чери» деп ийи инанияга эртер. Эң эки үзүлгү кожунуга МТЗ-80 трактор, а бюджет албан черинге — маркалыг автомашинаны шаңнадыр бээр. Мал чеминиң белеткелинге темпизин дүргедедири-амгы үеде шөлээде турар ко-чагыргаларының удуртукчу-оларның оралакчыларын ш чогуур ужуруг специали-шөлээзинден дарый кыйгыр-Чазак Даргазы негезин. Олар тус черниң чурттакчы чону-аньяк-өскөнниң, ажилчын ин-генцияның, ажил чок киж-иң киржилгези-биле мал че-миссалыг белеткелин органи-ар ужуруг. Муниципалдыг

тургузуглар удуртукчуларынга Ш.В. Кара-оол кожунун бюджетиниң күсели-биле шаңнал фондузун тургузуп, кожунун мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг дээр киржикчилерин шаңнап-мактаарын дагыткан. Ук селектор хуралга ол республиканың ажилчын кижилерин, специалистерин, көдээ болгаш фермер ажил-агый черлериниң удуртукчуларын, ылаңгыя хуу ажил-агыйларның ээлерин суген кезилдезинге идепкейлиг киржиринче, мал чеминиң четчир быжыг баазанын тургузарына бүгү-ле бар кижикүжүн болгаш бойдус курла-вырларын ажыглаарынче кыйгыр-ган.

Республиканың Баштыңы мал чеминиң белеткелиниң планындан оранчок чыдып каап турар чагырга черлериниң баштыңнарына хамаа-рыштыр шыңгы шүгүмчүлелди кылган. Көдээ ажил-агый яамызы-

ның тургусканы «кара даңзыда» озалдап турар кожуннар кылдыр Эрзин, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Кызыл, Тожу болгаш Мөңгүн-Тайга кирген. Көдээ ажил-агый сайыдының ора-лакчызы Сергей Оюннуң дыңнадып турары-биле алырга, ыраккы Тере-Хөл кожундан мал чеминиң белет-келинге хамаарыштыр кандыг-даа отчет, дыңнадыг келбейн турарын барымдаалап, ында мал чеминиң белеткели безин эгелевез деп са-нап болур. Үстүндө адаттыг ко-жууннарда байдал мал чеминиң белеткелиниң үезинде бүрүнү-биле республиканың күүсекчи эрге-ча-гырга удуртукчуларының онза хайгааралына турар.

Июль 26-ның көргүзүү-биле алырга, ниитизи-биле 12380 га си-ген кестинген, 10829 га ажаап ал-дынган, 11487 тонна, азы пландан 6 хуу мал чеми белеткетинген бо-луп турар. Белеткеп алган мал чеминиң ниити түнүндө хоолулуу 5,3 муң тонна мал чеминиң кезеэн тургузуп турар. Оң иштинде көдээ ажил-агый черлериниң категория-ларынга хамаарыштыр: көдээ ажил-агый черлери — 1566 тонна, тараачын, фермер ажил-агыйлары — 668 тонна, чурттакчы чон — 8742 тонна, хуу ажил-агый черлери — 512 тонна сугенин белеткээр.

Специалистерниң демдегеп ту-рары-биле ниитизи-биле респуб-ликага суген-ширбииндиң дүжүдү эки болуп турар. Бо чылын агаар-бойдустун доктаамал чаптап ту-рары чогуумчалыг байдалды тургу-зуп турар.

Көдээ ажил-агый яамызы мал чеминиң белеткелин эки чорудуп ту-рар кожуннарны база демдеглээн. Ук ажил Каа-Хем, Таңды, Сүт-Хөл кожуннарда бедик организастыг деңгелде чоруттунуп турар. Эки деңгелде диртип турарларның аразында Бай-Тайга, Барыын-Хем-чик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Би-Хем, Өвүр база Тес-Хем кожуннар бар.

Көдээ ажил-агый яамызының дилээ-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол көдээ ажил-агый техниказын садып ап турар көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлеринге чо-гуур чарыгдалдарының чамдык кезеэн — 11440 муң рубль түнүг субсидия төлөвирлерин чорудар талазы-биле хемчеглерни акшалан-дырарының аргазын көөрүн рес-публиканың Саң-хөө яамызынга дагыткан. Ук техниканы бо чыл-га мал чеминиң белеткеп ажил-дарына ажыглаарын планнап турар.

ДЫҢНАДЫГ

Ниитилел-политиктиг «Шын» солунуң редакциязы «РФ-тиң референдумунга киржир эрге болгаш соңгуур эргелерниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунуң база ТР-ниң «ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының де-путаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр 2010 чылдың октябрь 10-да болур ТР-ниң Дээди Хуралының соңгул-даларына депутаттарның канди-даттары кылдыр бүрүткеткенерге дыңнадыр болза, суртаал ажылы чоруп турар, сентябрь 11-ден ок-тябрь 9-ка чедир үениң иштинде суртаал материалдарын төлөвир-лиг болгаш төлөвир чок парлаа-рынга солун арнының шөлүн бээ-рин дыңнадып тур.

Дээди Хуралдың депутадынга кандидаттарга солун арнының шө-лүнүң төлөвир чок хемчээли бир солунга — 480 дөрбелчин санти-метр, а төлөвирлиги — 960 дөр-белчин сантиметр. Солунуң бирги арнының бир дөрбелчин сантимет-риниң өртээ — 40 рубль, 2 болгаш 3 дугаар арыннарда — 30 рубль, өске арыннарда — 15 рубль. Журналистерниң суртаал мате-риалдарын ажылдап кылганы төлөвирге кирбес.

Солунга үнер суртаал мате-риалдарын дужаарының хуусаа-лары: вторник солунунче кирир дээр болза, ону баш бурунгаар пятницада 14 шакка чедир эккеп дужаар; четвергче болза, втор-никте 14 шакка чедир; субботаже парладыр дээр болза, четвергте 14 шакка чедир дужааган турар.

Бир эвес суртаал материал-дары референдум, реклама бол-гаш массалыг информация чепсек-териниң дугайында хоойлуларга дүүшпейн турар болза, редакция ону парлаарындан ойталаар эр-гелиг.

Материалдарны (саазынга болгаш электронуг арга-биле ты-ва дылда бижээр) редакция бо адреске хүлээп ап турар:

Кызыл хоорай,
Красноармейская кудум-чузу, 100, 2-ги каът. каб. № 8,
телефон 2-18-10.

Кызыл хоорай чок чалыы назын»

июль 27-де найысылал Кызылда «Кызыл хоорай чок чалыы назын» деп биле аныяк маадырлар-антифашистерге база Тиилелгениң 65 чыл а тураскааткан уругларның хөй-ниити организацияларының болгаш националчы найырал клубтарының (ИНК-ларның) удуртукчуларының делегейниң II чыыжы ажылын эгелээн. Чыыштың организакчылары за Республиканың Чазаа, ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар зы. Аңаа киржири-биле Хакасия, Алтай республикалардан, Моолдан, ноярск крайдан, маадыр-хоорай Волгоградтан, Владимирден, аханьдан төлээлер келген. Олар июль 29-ка чедир уругларның «э» өөредилге-кадыкшылга лагеринге дыштанмышаан, солун эглерге киржирлер. Найыралдың байырларының ажыдышкыны туң улуг залынга болган. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазының ора-зы А.П. Дамба-Хуурак киржип, интернационалчы аныяк юттарга ТР-ниң Чазааның Даргазының өмүнээзинден байыр өгөн.

УРУКТА: Алтай Республикадан келген делегация.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг юриси» хүндүлүг атты
Ш.Ч. Монгушка тыпсырының дугайында

Хоойлу-дүрүм ажылдап кылыр ажил-чорудулгага ачы-хавыяазы болгаш бедик профессионал чоруу, Тыва Республиканың Конституция-зынга өскерилгелер кирирениң дугайында айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель 11-де референдумунуң белеткелинге болгаш ону эртеринге идепкейлиг хамааты туружу дээр «Тыва Республиканың алдарлыг юриси» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне албанының болгаш кадрлар полити-казының эргелелиниң начальниги — Чазак Даргазының Канцеляриязы-ның удуртукчузунун оралакчызы, юридиктиг эртемнерниң кандидады Шолбан Чыргал-оолович Монгушка тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың июнь 9 № 99

Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды А.Г.Гришеленоктуң эки тура-биле халашканының дугайында

1.Тыва Республиканың 2003 чылдың декабрь 31-де «Тыва Рес-публиканың Чазааның дугайында» № 95 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 6 чүүлүнүң 4 кезеэнге дүүштүр Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды Александр Героневич Гришеленоктуң эки тура-биле халашканын хүлээп алыр.

2.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндө күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июль 26 № 118

Хүндүлүг чонувус!

ЫДЫКТЫГ БУДДА ШАКЪЯМУНИ БУРГАН
БАШКЫНЫҢ омур-хевирин Дөгээ дааның кы-рынга кылыр тудуунга кириштирер өргүлдү «Цеченлиң» хүрээзиниң киоскизинге, өргүл хааржаанга, банкыда агар санче адын, фами-лиязын, адазының адын долузу-биле бижээш, өргүлдүң түнүн айтыкаш, дужаап болур.

Агар сан:

Кызылское ОСБ №8591 Сбербанк России
667000, Республики Тыва, г.Кызыл,
ул.Кочетова, 34а ОГРН 1027700132195 ИНН/КПП
7707083893/170102001 БИК 049304631
к/сч 30101810400000000631 расч.счет
40703810265000000986 (для фонда Статуи Будды).
Тел.:8-906-997-51-15, 8-923-266-21-44.

ӨРТТЕРНИ БОЛДУРБАС ДЭЭШ...

Июль 27-де ТР-нің өртке удур албанының кризистиг байдалдар төвүнге «Арга-арыг өрттеринге удур демисел» деп темага селектор хурал видео-парлалга-конференция байдалына болуп эрткен.

Аңаа ТР-нің Чазаның Даргазы, онза байдалдар комиссиясының даргазы Ш.В. Кара-оол, кол федералдыг инспектор А.С. Попов, ТР-нің Иштики херектер ямызының сайыды А.Ф. Лобанов, ТР-нің Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем продукциязының сайыдының ора-лакчызы С.М. Оюн, Россияның Онза байдалдар ямызының Тыва Республика талазы-биле кол на-чалыгы Э.Д. Байыр-оол болгаш өске-даа аңаа хамаарылгалыг ведомстволарның удуртукчулары киришкен. Конференцияны РФ-тиң Чазаның Даргазы В.В. Путин бол-гаш ОБЯ-ның сайыды С.К. Шойгу удуртуп эрттирген.

«Чоокта чаа агаар-бойдустун өскерлип, температураның хөлүн эрттир чавызаанын чугаалажып турган болзувусса, а бөгүн оон канчаар-даа аажок көдүрүлгенин, оон уржуундан Россия Федерациязы-ның девискээринде өрттерниң

хөйү-биле болуп турарын чугаалажыр бис» — деп, Владимир Путин дыңнаткан. Россияның чамдык регионнарында өрттерниң көвүдээни-биле, ында онза байдалдарны чарлаан. Бойдустун бо халавынга удур чогуур уjurлуг хемчеглер алдынып турар. Бир дугаарында, чурттакчы чоннун кадыкшылынга, амы-тынынга, чурттаар оран-савазынга айыыл чедирип болур девискээрлерде болуп турар өрттерни узуткаары чугула. Өрт болуп турар де-вискээрлерден чурттакчы чонну дүргени-биле өскээр көжүрер, оларның түр када чурттаар чериниң айтырын шитпирлээр. Өрт өжү-реринге дүрген камгалаар хемчег-лерни дарый алыры чугула. Оон ур-жуундан боол болур айыыл-ха-лапты болдурбасы-биле шудургу ажилдаар уjurлуг бис. Арга-арыг кодекизинге дүштүр арга-арыг өрт халавының хайгааралының хары-ы

салгазын РФ-тиң субъектизинге болгаш объектизинге онааган. Өрт өжүрер ажилдарже бо чылын РФ-тиң бюджетинде 2.2 млрд. рубль көрдүнген. Регион бүрүзүнүн ча-гыргаларының талазындан бо кор-гунчуг айыыл-халаптан чайлаары-биле шыңгы хемчеглер алдынып турар: оруктарны чаартыры, вер-толет, самолет хондурар орук-тарны чугула дериг-херексел-биле дерири дээш, оон-даа өске хем-чеглерни чорудуп турар. Бо улуг харысалга тус черлерде онза байдалдар албаннарынга, арга-арыг ажил-агыйынга база дорт хамааржыр.

Регионнарың удуртулгалары-ның дыңнады-биле алырга, өрт-тер болуп турар-даа болза, байдал эрткен чылга бодаарга, нитизи-биле чүгээр. Өртке удур хемчеглер баш удур алдынып турар. Дериг-херексел бүрүнү-биле четчир. Россияның Чазаның көргүзүп турар деткимчезин улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап турарын олар иле-реткен.

Онза байдалдар ямызының сайыды Сергей Шойгунун дыңнат-

каны-биле алырга, хүнүнү-не Рос-сияның девискээринде ортумаа-биле 42 өрт болуп турар. Оларның 90 хуузу ол-ла дораан өжүрүп четтигип турар. Амгы үеде өртке удур ажилдарже 238 киж, 25 муң техника, оон аразында 225 агаар техниказы хаара туттунган. РФ-тиң ОБЯ-зының ажилдакчылары шуп-ту 400 ажыг үнүшкүннерни кылган. Күрүнениң кичээнгейи, арга-күжү арга-арыг хайгааралыңче, ында болуп турар өрттерни узуткаарыңче хаара туттунган.

«Тыва Республикада 2009 чыл-

га бодаарга, өрттө жээн. Тываның де-чылын 64 арга-арыг деглеттинген. Ол арга-арыг хайгаарал-чылары дораан өжү-да — 317, 2008 чы-ылда — 116, 2010-26-га чедир 64 өрт болган. Бо чылын элээн баткан-даа б-дынмай, ажилды-радырын сүмелээр-Шолбан Кара-оол

Алдына

Июль 27-де Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралды ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол удуртуп эрттирген. Аңаа хүн айтырынга элээн хөй айтырыгларны чугаалашкан.

ТР-нің Чазанда кадрлар айты-рыында өскерилгелер дугайында чугаа-биле хуралды Шолбан Ва-лерьевич эгелээн. ТР-нің Чазак кежигүнү, тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды А.Г. Гришелевтиң өг-бүлө байдалы-ның аайы-биле ажилдан хостаарын дилээн билдиришкенин езугаар оон дилээн хандырган. ТР-нің Ча-заның Даргазы Ш.В. Кара-оол республикага тудуг ажил-чорудул-газын хөгжүдеринге сайыттың кирип келген улуг үлүг-хуузу онзалап демдеглевишаан, аңаа өөрүп четтиргенин илередип, боо-дал чечектерни сөңнээн.

Хуралдың хүн айтырыын езу-гаар Тыва Республиканың Улуг Ху-ралының Хоойлужудулга палата-зынга сайгарып көөрү-биле кириер «Тыва Республиканың күш-ажыл камгалалының дугайында» хоой-лунун төлөвилелин ТР-нің күш-ажыл болгаш социал политика сайыды К.Т. Даваа илеткээн. Бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге ажил берикчилери биле организацияларның ажилдак-чыларының аразында күш-ажыл камгалалынга хамаарыштыр ха-маарылгаларын айлалаштырар, ТР-нің күрүнө эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга органнарының күш-ажыл камгалалының адырының бүрүн эргелерин тодарадыр болгаш ажилдакчыларның күш-ажыл чо-рудулгазының үезинде кадыын болгаш амы-тынын камгалаарыңче угланган дүрүмнерин тургузар, Ук хоойлунун төлөвилелин тургузуп тура, республиканың профэвилел-дери-биле болгаш Юстиция, Саң-хөө ямылары-биле чөлшээр-жилгелерни кылганын К.Т. Даваа тайылбырлаан соонда, чазак кежи-гүннери ук хоойлунун төлөвилелин

бадылаан.

Дараазында «Тыва Республи-кага уруглаларың дыштанылганын, кадыкшылганын болгаш ажилче хаара тударын организастаарының дугайында» ТР-нің Хоойлузунун төлөвилелин чазак кежигүннери баштайгы номчулгалы кылдыр хү-лээп алган. Бо айтырыгны чугаа-лажып тура, ТР-нің Чазаның Дар-газы Ш.В. Кара-оол уруглаларың чайгы дыштанылганын чогумчалыг болдурары-биле кылып чорудар ажилдарга доктаап, ылаңгыя Чагы-тай хөлдүн чанында уруглаларың дыштанылга лагерлеринде ногаан арга-ыяшты хоралыг курттарның үредеп турарын, оларны узуткаа-рының кандыг хемчеглерин ап бо-лурун, ол ажил-чорудулгага акша-хөреңгини федералдыг ямылар-биле харылзажып, дугуржуп тургаш тыппас болза, улуг айыыл диргелип келгенин дүвүрел-биле чугаалаан.

«Тыва Республиканың Консти-туциязынга өскерилгелер кири-риниң дугайында» Тыва Республи-каның Конституция Хоойлузунун төлөвилелин ТР-нің юстиция хе-ректериниң талазы-биле сайыды Ш.Ч. Монгуш илеткээш, оон мур-нунда хүлээндирген даалгалар күүсеттингенин, ук хоойлу төлө-вилелинче кириген өскерилгелер ТР-нің Конституциязы федералдыг хоойлужудулга-биле дүүшкөк болурун чедип алыры-биле база прокурор хамаарылгаларының актыларын сайгарып көргенин түңнелдери-биле болдунганын тайылбырлаан. Хоойлунун төлө-вилелин чазак кежигүннери бады-лаан. Оон аңгыда «Тыва Респуб-ликаның административтиг-девис-кээр тургузуунун дугайында» ТР-нің Конституция хоойлузунун төлөвилелин, «ТР-нің эптеширилге

судьяларының дугайында» болгаш өске-даа элээн хөй эрге-хоойлуга хамаарышкан хоойлуларның төлөвилелдерин чазак ке-жигүннери бадылаан. Бирги ном-чулгалы кылдыр хүлээп алган чамдык хоойлулар төлөвилелин Россияның өске регионнарының үлегер-чижээн ап тургаш, чедир ажилдаар онаалгаларны берген.

«Үндүрүг хуваалдазының бө-дүүнчүткен системасын ажыг-лаанда үндүрүг ставкаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун 1-ги чүүлүнге өске-рилгелер кириер дугайында» ТР-нің хоойлузунун төлөвилелин чу-гаалажып тура, Саң-хөө ямызы туризм төлөвилелинге хамаарыш-тыр саналдарны шалыпкын, чогуур үезинде кирип турары кончук таа-рымчалыг болуп турарын онзалап демдеглевишаан, чаа эгелеп турар бо ажил-херекти деткири-биле чиик үндүрүгү онаарын, а 2-3 чыл эртерге аян-чорук ажил-чору-дулгазы шуудай бээрге, үндүрү-гүн хуузу чоруту өстүрүп болур дээрзин дугурушпушаан, чазак кежигүннери ук хоойлунун төлө-вилелин бадылаан.

«Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарының дугайында» хоой-луга өскерилгелер кириер дуга-йында» ТР-нің хоойлузунун төлө-вилелин ТР-нің көдээ ажил-агый болгаш аш-чем продукциязының сайыдының оралакчызы С.М.Оюн илеткээн. Бо хоойлуке кирип ту-рар солун өскерилгелерин бирээ-зи чүл дээрге, «Тыва Республи-каның алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында хоойлунун 7 чүүлүнүн соонга немей «Тыва Республиканың алдарлыг чылгы-чызы» хүндүлүг атты мал өстүр-еринге кирип келген улуг үлүг-хуузу дээш, ол адырга он чылдан эвээш эвес чылда ажилдааннарга тыпсыр дугайында чүүл болуп турар. Бо айтырыг эрткен чылын Наадым байырлалының үезинде-ле тургустунган, ону амыдыралга боттандыраары-биле эгелекчи

саналды саат чокка кирип турары дээш Сергей Мөнгеевиче четтиргенин илеретпишаан, ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол ол хүндүлүг аттың хөрек демдээн көрүштүг, аяныг кылдыр кылырынче кичээнгейни углаарын сүмелээн. «Бо чугула айтырыг деп билзе чогуур, чүге дизе хүндүлүг ажилдакчыларымыска, чижээлээрге, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» бедик атты тыпсып тура, ол хөрек демдээниң ылгалыр онзагай чүвези чок, аяныг, чараш, көскү эвезинден кижэи эпчосунар боор-дур. А херек кырында уjur-утказын алыр болза, ол дээрге дыка бедик ат ышкыжыл, ол хөрек демдээниң кандыг болурунун дугайында үезинде шыңгы өөренип көөр, шилиир турган. Ынчангаш чаа хүндүлүг аттың хөрек демдээн ылап көрүштүг кылдыр кылыр болза эки. Начын Шалык дээн ышкаш ат-сураглыг чурукчуларымысты мындыг ажилдарже база эвилелдээр херек» — деп, Шолбан Валерьевич чугаа-лаан. Дарганың саналын кичээ-гейге албышаан, көрүштүг хөрек демдээн тургузарын дугуржуп, чазак кежигүннери ук хоойлунун төлө-вилелин бадылаан.

Тыва Республиканың бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды В.Д. Кара-Сал 2009 чылда Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус байдалының дуга-йында илеткелди кылган. Илеткелчи республиканың агаар-бойдузунун, хөзүң-довурааның, арга-ыяжының болгаш чериниң дугайында дел-геренгейи-биле чугаалаан. Ында демдеглен турары-биле алырга, долгандыр турар бойдузувустун шынары оон мурундагы чылдарга деңнээрге, баксырап, хирленип-бок-талып турары дам барганын, сан-фактылар-биле бадыткап тургаш онзалап айткан. Ынчалза-даа илеткел эртем уткалыг, чүгле бар байдалды айтып, санап каан, а ол бүгүнү болдурбас, агаарны хир-лендибес, дириг бойдушту камгалап арттырар талазы-биле кандыг хем-

чеглерни алырынга тодаргай ажил, шии турар айтырыгларны пирлээриниң аргал айыттынмаанын сан деглээн. Дириг бой арттыраарын чедип дыг факторлар эки багай салдар чедир даргай айыттынмаа. Ол бүгүнү тодаратк-зилеп нормативти тургузар уjurлуг.

Ылаңгыя чер хамаарыштыр хөй-тургустунуп турар чурттаар оран-сава турары чөптүг бол-ынчалза-даа каяа ту-кайы черни канчаар шупту хоойлу езуга-луг. Хоойлу-дүрүм са-кайы хамаанчок са-коррупцияны өөскү-болуп турар, чылда-пестер эттинмейн ула-Чүгле улуг бүдүрү-одаар хөй чер ба-агаарны баксырады-кирип» турары бил-Аксында «Тывакоба-дының болбаазырады-дериниң хоралыг а-Бай-Тайга кожууну-девискээринде раке-мостан кээп дүжүп-артынчылары агаар-улуг хораны чедир-талазы-биле хемчег-айыыл улгатканын ча-чугаалашкан. Ынчан-ажылдап эгелээн бой-лары болгаш эколог-деткип, ТР-нің туду-кадык камгалал, са-ажыл-агый болгаш-дукциязының сайытта-сүмележиپ тургаш-комплексстиг прогр-тургузар онаалганы-ай хуусаа эртерге-тынган хоойлунун-чазак хуралынга ката-Светла

плана МОНГУШ

Алырының, магалыын, эгидериниң бергезин

ӨРЕЛЕР, ӨРЕЛЕР, УУТТУНМАС ӨРЕЛЕР

Германияның суду студентилер вокзалга поезд аңап тургаш телефонунуң зарядказы төне бээрге, хей-ниити чериниң электри тогун ажыглааны дээш арны судка берген. Ам олар хей түңнүг акшага ыргаадыр. Бистерге та кажан ындыг ажык-чарлыг келир, угаан-медерелдиг кижилер күрүнеге 20-мун өрелиг, а ону кандыг-даа эрге-хоойлу органнары торгаап шыдавас болурга, кижилерниң ажы төөрөп турар чылдагааны ол.

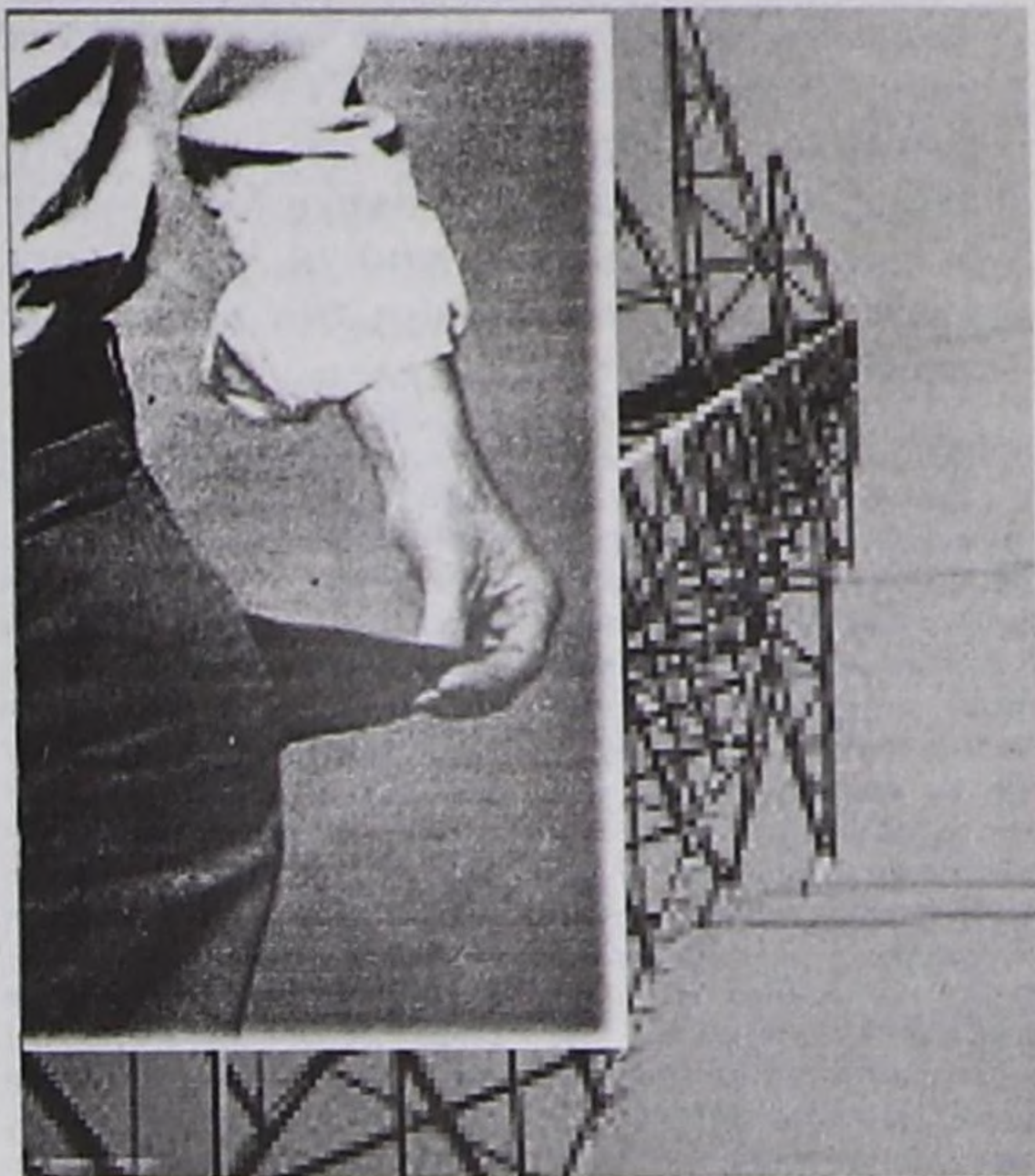
Түткен чылын Чазактын даал-биле Ак-Довурак хоорайның болгаш электри энергия-өрелерлиг хамаатыларнын, изацияларының дугайында иал салган турган бис. Бо-на чурттап олурган бажы-чылдыг, энергия өрелерин чадап кааш, хейде-ле бистиң солунну буруудадып, суд-ерип турганнары база бар. үнде дыңналып келзе, ол ки-у улуг эрге-дужаалдыг, феде-р бюджеттен шалыңын ап хамаатылар болган. Ак-До-хоорай чагыргазының дар-нын чугаазы-биле алырга, а ады үнүп келирге, олар өрезин ол-ла хүн төлөпкөн турар. Бодунуң чурттап-ан бажынының өрттөн төлээ-эрге, хамааты кижиниң дорт-илгеzi, харын-даа харысал-болгу дег. Ынчалза-даа-илдааш, уттуптар» кижилерниң-лагда көвүдээнин чижек-ар-биле көрүп көрээлинер. Бо-ың июль 1-ниң медээзи-биле-га, республиканың чурттакчы-нун электри энергиязы дээш-и 172 млн. рубль, эрткен-ың бо үези-биле деңнээрге, 74-рубль хей болуп турар. Алды-ң дургузунда Би-Хем ко-нун чону өрезин 3 катап, а

Танды, Чаа-Хөл, кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның чону өрезин 2 катап улгаттырган. Июнь-айның түңнелдери-биле Бай-Тайга (28%), Өвүр (37%), Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл (40%) кожууннарда тө-левирлерниң хемчээлиниң хуула-ры эвээш болуп турар. Анализтен алгаш көөрге, чурттакчы чон өре-лерин чыл чылы-биле чыып алга-нындан, республикада мындыг-дүвүренчиг байдал тургустунуп-турар. Мында чылдагааннар аңгы-аңгы: бирээде, акша-хөреңгиниң-чедишпези-биле өрелиг кижилер-ниң саны көвүдээн, ийде, чамдык-суурларда пенсия алган кижилер-почта салбырларын таварыштыр-электри чырыы дээш азы чылдыг-дээш төлөп каарга, почта салбыр-лары ол акшаны боттарынга бир-ай хире шиңгээдип, «долгадып»-келгеш, «Тываэнерго» ААН-че-шилчидип турарын чоокта чаа-бол-ган Чазак хуралынга чагырга-дар-галары чугаалаарга, чазак кежи-гүннери ол айтырыгны шыңгызы-биле сайгарып көөрүн дааскан тур-ган. Кандыг-бир чаңгыс организа-ция чонун шилчидип турар акша-көпөөн боттарының ажык-кончаа-зынга хөөдүп олурарга, REPUB-лика электри шугумнарынга мил-лион өрелиг болуп артып турары-эпчок, харын-даа хоойлу-дүрүмнү

сагывайн турары ол эвес бе?

Республиканың хоорайларында чылыг энергиязы чок болза, бажың-балгадывыс тос-тостун соо-гунда шупту донуп каар, караңгы, соок, дүмбей чуртталга эгелээр дээрзин чурттакчы чонун билбе-зи харааданчыг. Июль 1-ниң ме-дээзи-биле, республиканың чурт-такчы чонунуң чылыг энергиязы дээш өрези 177,5 млн. рубль. Чүгле Кызыл хоорайның чурттакчыла-рының өрези 132,1 млн. рубль (июль 1-ниң-биле), оон иштинде «Кызыл ЧЭТ» КХН-ге—122,6 млн. рубль, «Кызыл чылыг» КУБ-ка—9,5 млн. азы өскээр чугаалаарга, эрткен алды ай дургузунда өре 86,1 млн. рубльге өскөн, азы 2,8 катап. Ак-Довурак хоорайның чону чылыг энергиязы дээш 20, 8 млн. рубль өреленген, бо чылдың алды айында өре 1,2 катап ул-гаткан. Улуг-Хем кожуунуң чурт-такчыларының өрези—14,4 млн. рубль, Чеди-Хөлдүн—10,0 млн., Чаа-Хөлдүн—376 муң рубль болуп турар (июль 1-ниң медээзи-биле).

«Өрелиг кижилер өөделевес» деп, чиге-ле чугаалаан. Тыва кижилер кан-дыг-бир чүүл кылып алыр деп барганывыста карак-кулак чок, ону соо барып төлөп шыдаар мен бе деп безин бодабайн, чегдине тыртып алгаш, кылып, бүдүрүп алыр бис, ону сөөлгү үеде артында улуг хуулар-биле алыр апарган бис. Оон соонда ону төлөп чадап, ол-бо дедир чегдинип тургаш, өре-төлээр безин арга чок апаар, өре хүн бүрү хөөлөнип, өзүп-ле олурар. Судташкаш-даа төлөп шыдавас сен, кайыын, чүнү эккээрил? Алы-рының магалыын, дедир эгиде-риниң бергезин деп чүүлдү дум-чукка керттип чорза эки деп бодал-

дыг мен, бо берге үеде. Кварти-ралар өрттө база-ла ындыг тава-рылгаларда хөйү-биле өрелени бээр деп таныырым улустан дың-наан мен, ылаңгыя улус хөлезилеп олуртуп турар өрээлдерин.

Ниитизи-биле чугаалаар болза, өрелерни төлөвес болзувусса, улуг дотацияда олурар бистиң бичии республикавыстың электри энер-гиязын, чылыг энергиязын одура кезип кааптып болур дээрзин ме-дерелдиг кижилер бүрүзү эки билир. Ажыг кыш удаар эвес, бодун са-гындырып, эжитеривисти токула-дыр соктап келир болгай. Амга

дээр республиканың чамдык ЧЭТ-тери кышка белем эвес. Оларның капитал септелгезин кылырынга хөй акша-хөреңги херек. А ону бистер, республиканың одалга, энергия алыкчылары, төлөп бер-бейн, өрөвисти 170 млн. чедирип турар бис. Хай болуп сайгылгаан-нарывыс өжүп, караңгы, дүмбей болуп, чылыг-биле одаар бажың-балгадывыс доң дош апарып, чурт-талга караңгылай бээр болза кан-чаар бис? Ону чон эки угап би-лип, өрелерден адырлырын үе не-геп келген, чонум, ууттунмас өре-лерден адырлып ап көрээлинер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРGAZYHыH ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының үрүне хайгааралының болгаш контролюнун арында чамдык чарлыктарына өскерилгелер кириериниң дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың аның Даргазының эрге-байдалдарының дугайында» УХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун үлүнүң дөрткү кезээнге дүүштүр доктаадырым болза: Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2010-ын июль 18-те № 105 Чарлыгы-биле бадылаан Тыва уубликаның Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле не комитетиниң Тыва Республиканың девискээринге-арыгының хайгааралын болгаш аңаа күрүне контролюн-дарының талазы-биле күрүне ажыл-чорудулгазын едириниң талазы-биле Административтиг регламен-ге дараазында өскерилгелерни кириер:

18.1 пунктуда «муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-е тургустунган негелделер болгаш» деп сөстөрни ап-тар;

19.1 пунктуда «муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-е тургустунган негелделер,» деп сөстөрни ап кааптар;

19.2 пунктуң иштиги 1 пунктузунда «муниципалдыг-илу-дүрүм актылары-биле тургустунган негелделерни-аш (азы)» деп сөстөрни ап кааптар;

19.7 пунктуда «Россия Федерациязының хоойлужу-азы-биле дүүштүр биче азы ортумак сайгарлыкчы-ктун субъектилеринге хамааржыр» дээнин ап кааптар;

19.9 пунктуда «муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-е тургустунган негелделерни болгаш,» деп сөстөрни ап-тар;

22.1 пунктуң иштиги 5 пунктузунда «муниципалдыг-илу-дүрүм актылары-биле тургустунган негелделерни-аш) деп сөстөрни ап кааптар;

24 пунктуң бирги абзазында «24 пунктуда» деп-терни «23 пунктуда» деп сөстер-биле солуур;

25 пунктуң бирги абзазында «24 пунктуда» деп-терни «23 пунктуда» деп сөстер-биле солуур;

28.12 пунктуда «муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-е тургустунган негелделерни болгаш» деп сөстөрни ап-тар;

28.13 пунктуң иштиги 1 пунктузунда «болгаш негел-ер» деп сөстөрни ап кааптар;

33 пунктуда «муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-биле тургустунган негелделер азы» деп сөстөрни ап кааптар.

2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2010 чылдың июль 9-та № 94 Чарлыгы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге регионалдыг күрүне контролюн (хайгаарал) организааар болгаш боттандырап Чурумунун 3 пунктузунда «Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазы-биле дүүштүр биче азы ортумак сайгарлыкчы-чоруктун субъектилеринге хамааржыр, эрттирип турар» деп сөстөрни «эрттирип турарлар» деп сөстер-биле солуур.

2. Бо Чарлыкты «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июль 20 № 113

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында» конституция хоойлузунун төлөвилелин белеккээриниң талазы-биле ведомстволар аразының ажылчын бөлүүн тургузарының дугайында

Республикага хамааты ниитилелиниң институттарын хөгжүдөр айтырыгларның ужу-утказын бедии-биле үнелеп, Тыва Республиканың Конституциязының Тыва Рес-публиканың Хөй-ниити палатазын тургузарын көрүп турар 4 чүүлүнүн дүрүмнерин амыдыралга боттандырап сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республикага хөй-ниити палатазының институтун 2010 чылдың декабрь 1-ге чедир тургузарын эргежок чугула деп санаар.

2. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында» конституция хоойлузунун төлөви-лелиниң талазы-биле саналдар белеккээр ведомстволар аразының ажылчын бөлүүн дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Х.Д.Монгуш—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы, удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

А.М.Монгал—Тыва Республиканың Чазаның Даргазының

хүлээлгезин күүседип турар—Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу, удуртукчунун оралакчызы;

А.И.Очур—Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында бүрүн эргелиг төлээзи, секретары;

О.В.Доржу—Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

Ф.Ф.Злочевский—Бүгү-россияның «РОСТО ДОСААФ» хөй-ниити организациязының Тыва Республикада камгалал спорт-техниктиг организациязының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

В.Н.Лапшакова—«Кызыл хоорайның Орус культура төвү» муниципалдыг автономнуг албан чериниң директору (чөпшээрешкени-биле);

Ш.Ч.Монгуш—Тыва Республиканың юстиция херек-териниң сайыды;

С.Х.Намажап—Бүгү-россияның «Россияның юристер ассоциациязы» хөй-ниити организациязының Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының кежигүнү (чөпшээрешкени-биле);

Н.Д.Ондар—«Эртем» Тыва Республиканың эртемденнер эвилели» хөй-ниити организациязының даргазы (чөпшээреш-кени-биле);

В.Д.Уваннай—Тываның «Защита» информация-хоойлу-дүрүм республика хөй-ниити организациязының директору (чөпшээрешкени-биле).

3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга орган-нары Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында» конституция хоойлузунун төлөви-лелиниң талазы-биле саналдар белеккээринге ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнге дуза чедирер болгаш оон негелдези-биле эргежок чугула информация-тайылбыр-ларны, статистика болгаш өске-даа дыңнадыгларны кириер.

4. Ведомстволар аразының ажылчын бөлүү (Х.Д.Мон-гуш) Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының дугайында» конституция хоойлузунун төлөвилелиниң талазы-биле саналдарын 2010 чылдың сентябрь 1-ге чедир хуусаада кириер.

5. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июль 27 № 124

Аныяк назынның бир уттундурбас үези — студент чылдар дизе, кандыг-даа хөөредиг чок. Экзаменнер, зачеттар, лекциялар, практиктиг ажылдар, хостуг шактарда кино, театр, библиотека, танцы, болчаглар — бо бүгү чалыы чылдарның чарылбас эдеринчилери дизе база маргыш чок боор. Үези келир — дээди өөредилге черин дооскан дугайында бадыткап турар дипломну холга алгаш, башкыларың, эш-өөрүң-биле чылыг байырлашкаш, алдын хүннүң адаа черге бодунуң төлөптиг туружуң тып алыр дээш чоруптар сен.

1965 чылда Кызылдың пединститудунуң төөгү болгаш филология факультетин дооскаш, каяа ажылдаары деп айтырыгны шийтпирлээр апарган мен. Башкылар билии бедидер институт мени ажылче чалааш, чогуу кажандан эгелээрин немелде дыңнадыптар бис, амдызында манаар дээн. Мындыг харыыны дыңнааш, даартазында аалым ишти-биле иелээн эдержи алгаш, «Шын» солуннуң редакциязынга чеде бердивис. Кол редактор кабинетинде чок болган, ынчангаш кожазында өрээлде оралакчыларынче кире бердивис. Донгак Одай-Сүрүңович Бегзи-биле Александр Чамзыевич Кызыл-оол бистерни хүлээп алгаш, ат, фамилиявысты, кандыг черектиг чоруурусту сонургап айтыра бергенер. Кыска таныжылга соонда, даргаларның бирээзи олургаш:

— Кай, «Тувинская правдада» ажылдап турар журналист Василий Монгуш силер силер бе? — деп, айтырды.

— Ийе, мен, мен — деп, аалым ишти харыылаан.

— Силерни Москваның күрүне университетинин журналистика факультетин дооскан деп дыңнаан бис. Бижээн материалдарыңарны номчуп турар бис. Солун болгаш чидиг айтырыгларны көдүрүп турар силер — деп, Александр Чамзыевич чугаалааш, редакцияның ажылының дугайын сонургады берген.

Доозуптарга Василий чугааны уламчылаан:

— Бо мээң өөм ишти Галина Шырвановна каш хонук бурунгаар институту дооскаш, төөгү болгаш филология талазы-биле башкы эртеми чедип алган кижини. Мен бодум хуумда ону журналистикага ажылдадып көргөн болза дээр күзелдиг кижини мен. Ону боттандырып болурунун кандыг-бир аргазы силерде бар ирги бе?

— Чүге чок боор! Херек документиленерни ал алгаш, даарта дораан чедип келзин — деп, Донгак Одай-Сүрүңович бүзүрелдиг чугаалады.

Мен шак ынчаар «Шын» солунун эжиин ажыдып, эргинин артап киргеш, Тываның база бир улуг чогадыкчы коллективинин дең эргелиг кижигүнү апарган мен. Редакцияның иштиги тургузуу өске черлер-биле барык дөмей: үстүнде удуртукчу даргалары — редактор, ооң оралакчылары, харысалгалыг секретарь, ооң адаанда килдис эргелекчилери, корреспондентилер, корректорлар, машиначылар, фотограф, курьер, чолаачылар дээш, чоруп каар. Редакция килдистерге хувааттыг: партийжи амыдырал, совет тургузуу, үлетпүр, көдээ ажыл-агый, культура дээш, оон-даа өске. Мени совет тургузуу килдизинин корреспондентизинге хүлээп алган. Бир кабинетке беш кижин олурган бис: Василий Байр, Алексей Алдын-Херел, Константин Кундуп, Дарья Оргу олар редакцияга

үр чылдар иштинде ажылдал каалкан арга-дуржулгалыг улус болган.

Почтабон эртенниң-не улуг кара сумказын эгин ажыр чүктөп алгаш келгеш, Дарьяның столунун кырынга чагааларны опайтыр салып кааш чоруй барган. Дарья келген чагааларны бүрүткээр ажылдыг турган. А чагаа килдизинин эргелекчизи Василий Чажай-оолович Байр келген почтаны сайгарып, номчуп көргөш, кандыг килдиске баарын тодараткаш, Дарья Нордуповнага килдис эргелекчилеринге барып чедирери-биле хүлээдир турган. Чагаа бүрүзүңгө үдеп чорууру хыналда саазын кошкаш, темазын, келген хүнүн демдегеп алыр. Совет тургузуу килдизинге хамаарышкан чагаалар бистерге келир турду. Чагааларның хөй кезинин парлалгага белеткээш, секретариатка дужаар. Олар удаваанда солун арнынга үнүп келир. Чамдык чагааларны истеп хынаар апаар. Чүге дээрге ында

«Шын» солунунун ажылдакчылары. 1960 чылдарның ийиги чарты. (Чуруктуу Алексей Аирниң архивинден алган).

билдинмес, арай тода звес ийикпе азы сараалыг фактылар бижээн болур. Мынчага дээр солунуң анаа номчукчузу чораан кижини ам ооң ажылдакчызы болу бергенимни медеп билип, сөс, домак, сек, демдек болгаш факт-барымдааларга хамаарыштыр негелдем, кичээңгейим көңүс өске апарган. Бир дугаар бижээн материалым «Чаа улусчу университет» деп ат-биле үнгенин утпаан мен. Хову-Аксы суур. Ону ынчан Тываның өнүг металлургиязының төвү деп чоргаарал-биле адап турган. Университетке келгеннер литература болгаш уран чүүл, эртем болгаш техника база медицина дугайында темаларга лекциялар дыңнаар турган. Университеттин ажыдышкынынга чогаалчылар Сергей Пюрбю биле Анатолий Емельянов

туң келгенин, оларның чогадыкчы ажылдарын дыңнакчылар улусу-биле сонургаанын номчукчуларга кысказы-биле дамчыткан мен. Чаа мергежилче бир дугаар базымымны кылып, мурнунда чогаалдарын, солун арыннарынга парлаан материалдарын номчуп чорааным атсурагы авторлар, журналистер-биле таныжылгам эгелээн.

Ынчан солунуң редактору чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы турган. Оон аңгыда уругларга болгаш улугларга чогаалдарны бижип турган Салчак Тамбаны адаары албан апаар. Ооң шүлүүңгө бижээн «Сөзүм утпа» деп ырыны ынчан Тываның кайы-даа булуңнарынга дыңнап болур турган. Ооң бир купледин маңаа кирип каар болзумза артык звес боор:

Ырак-узак айда,
чылда звес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур
оюнчук бе.
Холдарымны дыңзыг туткаш,
байырлыг дээн
Хоюг-чымчак чылыг сөзүң
сактып кээр мен...

Редакцияның хоочуннарының аразынга Байкара Хөвөңмей, Салчак Самба-Лүндүп, Сергей Шойгу, Монгуш Лүндүп, Маады Кара-Тоннуг, Сыгыр Тас-оол, Галина Бады-Сагаан, Сандро Маады, Александр Дембирель, Салчак Чигжит, Сергей Кызыл-оол,

ажылдаары чаңчыл апарган.

Мээң ажылдап турган совет тургузуу килдизинин кол темазы — көдээ Советтерден эгелээш, республиканың дээди Советинге чедир хоойлужудулга органның ажыл-чорудулгазын чырыдары. Оон аңгыда кадык камгалал, социал айтырыглар, корум-чурум, милиция, улусчу дружиналар дээш калбарып алгаш чоруй баар. Редакцияның даалгазын күүседир — журналист кижинин хүлээлгези. Районнарже, сумуларже сургакчылаары доктаамал деп чугаалаар апаар. Кыштын соогу азы чайның изии кончуг дээш хоруп олурар харыың чок. Редакцияның транспорту

Ооң чанында ассистент Галина Шырвановна, сестра Галина Шырвановна, дап киреринге бижээн кижини тер эккелген. Аныяк сынган, сөөгү кырында келген мен. Көөрге көрүлүп, үн эйт кайндыр дүвүр, өөрөңгө чаңы-башкаш, оолдун дүвүр кедирипкен. Оон Бригаданың ажык көөрге кайгамчартык шимчээшкеш шимээн-даа чок.

Чокка-ла билчир. дээн кижини тер алгаш чоруй бар чанып чоруптар мен. Ындыг чүве бир кемдээн кижин кезип, балыг чери даарал турда дан

Мээң эштерим дүне база аңгы ажылдап хонгаш, танып турар үеде ажылды кылып, кидирип турарының репортажы. Дүне, адар даңгы бээр таварылгалар тургулаан. СЭК сьездизи ажылы азы Төп Комитеттин СССР-ниң Дээд

сиязы болуп турду удуур уйгу деп ч Телетайп дамчыш кээп эгелээри би кириптер бис. Сол чагыдыкчыларыңарыңа четкен турдакцияга дузалаж чогадыкчы оргашыырак дээн ж чогаалчыларны, э очулдурукчуларны Ынчан бистин кай Юрий Кюнзегеш, оол, Василий Мо Делгер-оол, Дору Алексей Чараш-оол гержаа дээш, оо чедип келир тургачулар очулдуура, редакторлар, м парлаар, ооң соонд өрүдөр, чыскаар, Типография матери чыскааптары биле эгелээр. Ооң соонд ылавылап номчуур үнер улуг хемчээ кылып турда, дун ор Номерни парлаа редактор адын сал адып кээр. Ам полициязын ажылдады парлап доозуптары машиназынга чүдүрү

Редакцияның кол дап-даа, дыштанып даа билир турган. Ботистеривис, оларны бухгалтерия ажылда Кара-Тоннуг чаңгыс лерге киришкеш, ш лерни ээлеп келген хоорай дашты үнүп, ойнап-хөглээри ба чаңчыл апарган. Аңа чарыш, хүреш, шыда албан. Ындыг дыш изиг-ханнавайн бар Хербис даанга лыж бис. Чамдыкта Тайга база баар турдуус.

Түлүш Кызыл-оол, Байкара Карашпай болгаш өскелерни-даа кирип болур. Эгелеп чоруур журналист кижини, меңээ, оларның аргасумелери кончуг ажыктыг турган. Эң ылаңгыя Байкара Дамчаевич Хөвөңмей дуза дилээрге, сүмө айтырарга, кажан-даа чажам дивес, херек болза, катап-катап тайылбырлап бээр турган.

Неделя санында летучка эртриери доктаамал чурум. Эрткен чеди хонукта үнген солунуң алды номеринде материалдарның анализин кылып, чедер-четпестерни сайгарар, шыңгыы чугаа болур турган. Эки дээн материалдарны кызыл самбырага азар, кошактарын кара самбырага азар. Материалы кара самбырага барыксаар автор чогу билдингир, ынчангаш журналист бүрүзү оварымчалыг, хынамчалыг

чедишпес болза автобустап, чорумал машиналар-биле, чамдык черлерге аъттыг, чамдык черлерге чадаг-даа чорааш, материалдарны чыып алыр сен.

Республиканың амыдыралын долзуу-биле чырыдар, кайда, кажан, чүү болуп турарын номчукчуларынга дарый чедирер дээш, «Шын» журналистери могаг-шылаг чок ажылдап турган. Ажыл хүнү эрте бээр. Кежээ дүжүп келир. Оон соонда караңгы дүн ээлчээн ээлептер. Бир катап дүне ажылдап турар улустар дугайында репортаж кылып эккээр даалга алган мен. Кайнаар баарымны айтып берген — республиканың кезер эмнелге салбыры. Кемдээшкинге таварышкан сөөгү сынган кижиге кезишкенин кылыр дээнин хирург Виктор Александрович Верещагинден билип алдым.

Шын» 85 харлаар

ом кижилерниң дыштанылы дугайында доктаамал салып турганын бадыткавас чок. Хоорай иштин аштап-аарынга, чогувуста турган э, совхозтарга барып дүжүт ыры — картошка казарынга, кезеринге киржири бистиң бир хой-ниитичи хүлээлгевис.

л редакторувус Кызыл-Эникысович халажып чоруткан а, оң орнунга Кыргыз Ниймич Динга келген. Даргаларым деткип турган: бир кезек үеде эргелекчилеп турган мен. оонда харысалгалыг секретарь кылдыр томуйлаан. Секретарь солуннун кол штавы деп хөөредиг чок. Килдистерге лаже белеткэн бүгү-ле материал аңаа кээп чыгыр. Оларны тургаш, дараазында үнерни белеткеп, македин шыйып эр сен. Бир дугаарында а чүнү салырыл, ийи, үш, дөрт оларынга кандыг материалдар арыл деп айтыргыны хүннүң итпирлээр, редактор-биле дур, планеркага илеткээр сен.

олуннун чурук каасталганынче үнгейни кошкадып болбас ин билир турган бис. Хоочун корреспондент Степан Феоклаппарадын астып алгаш, Тын тос долганып каапкан. Корреспондентилер-биле кады чорут-барган черлеринге ажилдап-дап, материалдарын белет-харысалгалыг секретарьның нга, ында чыскаай салып каан ларга эккеп суп каар. Кижилер белеткэн материалы дүр-чегин күзээр. Бир эвес саадай болза келгеш каян үнерил-итыргылаар, дарый салырыл илээр. Чамдыкта маргыжып-гар-ла бис. Редакцияда дааш-ээн каян-даа соксавас иет бар. Ол дээрге машбюро-Оң ажилдакчылары чус хуу женнер. Бижээн материалдар узу ону дамчыштыр эртер. ны дүрген, чазыг чок парлаа-машинакчыларын хүлээл-Кежээ-кежээ эгин-моюн шы-ээр деп машинакчы угбайлар лаар чүве. Ол шын. Ынчалза-ажылын ара каапкаш, кылаш-оруй баар кижилер турбаан. Эң гыя машинакчы Антонина кова ажилдап олурда кижилерини, чазыг чок парлаарын й бээр. Ол боду орус кижилеринде тыва дылга парлап аш, авторларның эрттириккен ларын эскерип кааш, эдип турган.

Шын солуннун бир даяныр — ажилчын болгаш көдээ корреспондентилер турган. Оларның ыларын чүстөр-биле санаар. Темалары янзы-бүрү — үлет-удуг, транспорт, көдээ ажил-медицина, культура, спорт, өөрөдигези дээш, чоруп каар. Сандан, Шойдар Дүвөндөй, ш Ондар, Багыт-оол Байкара, чаа Ондар дээш, оон-даа өс-эң идепкейлиг бижикчилер нын номчукчулар билер. Шүлөлдиг материалдар парлаар-гелдейниң булуңу онзагай

черни ээлеп турган. Четпестерни сойгалаан корреспонденциялар, фельетоннар, медээлер үнген соонда ында ады кирген буруулуг кижилерге хамаарыштыр хемчег алыры доктаамал чаңчыл турган.

Мен «Шынга» ажилдап тур-умда, үш дугаар чаа редактор кел-ген. Ол Валерий Севилбаевич Шаравин болган. Оң журналист намдары элээн узун — уруглар солуну, аныктар солуну, Тыва теле-радиокомитет. Шүлүк номнарының автору. Солуннун хүн-бүрү ай-тырыгларында аңгыда ол жур-налист кадрларны белеткээр дуга-йында база доктаамал бодап, «Бо талазы-биле ажилдарны чорудуп турган. 1973 чылда мени Москвада СЭКП Төп Комитетинин чанында Партияның дээди школазының жур-налистика салбырынче өөренир кылдыр саналдаан. Өөрениринден каян-даа чажам дивес чордум. Ынчангаш билимни байыдып алыр дээш, улуг найысылалыкысче аътта-ныпкан мен.

Оортан бээр он-он чылдар эрте берген. Москвага ийи дугаар дип-ломну алган соонда партия болгаш совет органнарга, республиканың Журналистер эвилелинге, солуннар редакцияларына база ажилдап чордум. Мээң күш-ажылчы намда-рым журналистика-биле каш катап холбажып, бо хүннерге чедир уламчылап чоруур. Эрткен оруумче хая көрнүп кээримге, эжинин бир дугаар ашкаш, эргинин бир дугаар артап киргеним «Шын» солуннун Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузунун эгезинде, республика типографиязы-биле кожа турар, чаңгыс каът ыаш бажыңы карак-тарымга көстүп келир. Оң ынчангы ажилдакчыларының арын-шырайы, аажы-чаңы, оюн-баштак чугаалары, летучкаларга болган-на чок болу бээр изиг-изиг маргылдаалары са-гыжымда хевээр артып калган. Үе-шагның солчуп эртери ышкаш салгалдар база солчуп турар. Улуг назылыглар дыштанып чоруптарга оларның ажылын аныктар уламчылаар. Бопуймаа Дирчин, Мария Түлүш (Смирнова), Монгуш Сүге-Маадыр, Алексей Аир, Владимир Чадамба, Виталий Волченко болгаш өскелер-биле кады ажилдап чораан чылдарым сеткил-сагыжымның эстип читпес байлаа болуп, мээң-биле кады чоруур. «Шынның» журналист школазы чүгле меңээ эвес, өске-даа хөй улустарга улуг идиг болганы чугаажок. Политиканың, экономиканың кадыг-дошкун шуурганнары канчаар-даа хадып турза, хоочун бирги, тыва солуну-нүс «Шын» шын орун часпайн чоңунга, номчукчуларына бараан бооп чорууру меңээ дыка өөрүнчүг. Ынчангаш оң бо чылын 85 чыл оюн хөй муң номчукчулары-биле кады мээң база байырлалым кыл-дыр санагышаан, хоочун солуну-нүска, оң ажилдакчыларына моон соңгаар-даа улуг-улуг че-диншиктерни күзеп каарын чөп-шээр көрүңер.

Галина МОНГУШ,
Россияның Журналистер эви-
лининиң кижигүнү.

БАШКЫЛАРЫМ АЧЫЗЫНДА

«Башкыларым ачызында, багай эвес чурттап чор мен» деп Чаа-Хөл кожуунун хереглекчилер ний-тилелиниң хлеб быжырап цегиниң эргелекчизи Роза Сурун-ооловна Дамба чоргаар чугаалаар кижилер. Ол 1975 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын дооскаш, хлеб быжырыкчызының мергежилин шигээди алыры-биле пекарняга ажилдап эгелээн. 1979 чылда Улан-Удэниң аш-чем технологиязының техникумунче өөренип киргеш, 1982 чылда хлеб-булочка кылыг-ларының технологу деп мергежилди кызыл диплом-биле дооскаш, ол-ла чылын Чаа-Хөл пекарнязының эргелекчизинге томуйлаткан. Ол ажылында 28 чыл ажилдап турар. Чаа-Хөлге баргаш, Роза Сурун-ооловна-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум.

— Хлеб быжырыкчызы мергежилди шилип алырынга чүү кончуг салдарлыг болду?

— Школага «Кым болурул?» деп темага аңгы-аңгы тускай эртемниглерни, удуртукчуларны чалап, ужуражылгаларны эрттирип турган. Бир ындыг ужуражылгага Чаа-Хөлдүн ажилчын кооперация-зынын даргазы Виктор Васильевич Китайкин, пекарня эргелекчизи Анастасия Федоровна Соловьева олар келди. Ынчан хлеб дээрге бү-гү-ле чүүлдерниң езулуг хааны-дыр деп чүве мээң сеткил-сагыжымга таңмаланып артып калган. Ол үеде «Найырал» совхозтун ажилчын кооперациязы хлеб быжырап та-лазы-биле Россия Федерациязынга бирги черни төлөтти-биле чаалап алгаш, РСФСР-ниң Сайыттар Чө-вүлелиниң шилчип чоруур Кызыл Тугу-биле шаңнаткан. Хлеб быжы-рыкчызының ажылын ынчаар үне-леп турар-дыр деп билгеш, ол мер-гежилди шилип алыр деп шийтпир-ледим. Эштерим башкы, эмчи, инженер, зоотехник болдулар.

— Пекарня эргелекчизи апаарыңарга силерге кым-нар дузалажып, арга-сүме-зин берип турдулар?

— Бир дугаарында авам, ачам Долума Сатовна Кулча, Сурун-оол Доржуевич Дамба. Олар мени күш-ажылга өөртөккөн. Ынчан олар пекарняга бедик мергежилдиг, дур-жулгалыг ажилчылар турган. Олар меңээ арга-сүмезин айтып берип, ажилга таваржы бээр бергедээш-кинерни алып эртерин өөртөккөн черле утпас мен. Авам, ачам Россияның «Хереглекчилер коопера-циязының тергини» деп хөрек демдээнин эдилекчилери, күш-ажылдың хоочуннары. Оон аңгыда хлеб машиназынын чолаачызы Хүрэн Хүлер-оол, пекарлар күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчилери Күнзенмаа Байыр-оол, Александра Бичиш, хоочуннар Ховалыг Мартыс, Зоя Балчий, Вера Балчий, Делгер Орус, Татьяна Сыгыр-оол, Татьяна Маады-оол, Дензинмаа Сувакбут болгаш өскелер-даа.

— Силер ам чеже кижини хлеб-биле хандырып турар силер?

— Бистиң бүдүрүлгевисти «Чаа-Хөл КХН-ниң хлеб пекарнязы» дээр. Кожуунун чурттакчыларын шуптузун хандырып турар бис. Нийтизи-биле 7000 ажыг кижилер. Бисте 3 ээлчег ажилдап турар. Бир ээлчег 1400 хлебти быжырып турар. Бистиң быжырган хлевистиң шынары эки. Ак-Туругда, Арыг-

Үзүүнде хуу хлеб быжырап черлер бар-даа болза, шынары бисти-биле бырашпайн турар. Садыга кириген соонда бир хонгаш, кургап каар. Ынчангаш хуу садыглар ол улустун хлевин албайн турар. Чаа-Хөл пекарнязының хлевин шагдан тура республикага мактаар турган. Кызыл хоорайдан сургакчылап келген даргалар Чаа-Хөл хлевин ыяп садып алыр турган. Ам-даа ындыг. Бистин пекарнявыс док-таамал орулгалыг ажилдап турар. Коллективте 11 кижилер бис. Ажы-лынга бердинген анык салгал хо-очуннары солаан. Чечек Монгуш, Ольга Байыр, Римма Күжүгет, Наталья Кенден оларның эки ажылын чон мактап турар.

— Роза Сурун-ооловна, силерниң ажылыңарга кан-дыг бергедээшкннер таваржып турду?

— 1985 чылда пекарнявыс чаа Чаа-Хөлге көжүрүп алдымыс. Эрги Чаа-Хөлге ажилдап турувуста элек-три хандырылганы кончуг багай турду. Пекарня ажылы — кончуг харысалгалыг ажил. Электро-энергия чок болду дээш олурар болза, хөй сургуулдар, тудугжулар, малчылар, эмнелгелерде аарыг кижилер бергедээр. Ынчангаш дүн-хүн-даа, чатыс, соок-даа дивейн, электриктер сүрүп маңажыр турду. Чүгле өй-шаанда хлебти чүдүргеш, чорудупкаш, чүгле ын-чан оожургал болур. 1991 чылдың декабрь 31-де чаа Чаа-Хөлдүн котельнаязынга улуг озал-ондак болган. Пекарня ишти соой берген. Хоютку көдүрүлбес, чаа эскен хлеб соодар өрээл соок болурга, хлеб чиглей бээр болду. Чиглей берген хлебке таварышкан кижилер бистиң омур-хевиривисти хлебтен туткаш эккеп-даа турду. Ам кан-чаар, чоннун негелдеси чоп болгай дээш, калориферлер-биле цех иштин чылдып тургаш, чүгээртеди алдымыс. Ам база хамык эт-херекселдер эргижиреп турар. Тестоместиниң диштери элегилеп калган. Даргаларыыска чугаала-рыыска тоовас-тыр.

Каян тестомес шуут туруп-тарга, чон негелде кылып эгелээр-ге даргалар чүгле ынчан бичи шугулдап эгелээр, а кыдыкы кижилер мен-не болур мен. Коллектив ол пекарняны хуужудуп алыр дээр-ге чөпшээр-евес-тир. Бистиң кириген орулгавысты районун азы КХН-ниң даргазы билер болгаш херек-севейн турар.

— Силер Чаа-Хөл школа-зын, техникум дооскаш, өс-көн-төрээн сууруңарда ажилдап чоруур-дур силер.

2010 чыл — Башкылар чылы болгай. Башкыларыңар дугайында чүнү чугаалаар силер?

— Эге класстарга мээң баш-кыларым Адам Караевич Очур, Меңиш Кыргыс-овна Кувак олар. Бо башкыларымга мөгөйп чоруур мен. 6,7 класстарга удуртукчуус, физика башкызы силер турган болгай силер. Силерге база чоор-гаарланып чоруур бис. Бисти кандыг-даа үелерде деткип, арга-сүмени бээр турдуңар. Эрги Чаа-Хөл школазынга башкыларым Лидия Ивановна Булычева, Лидия Петровна Саргова, Алефтина Степановна Ворона, Валентина Иван-овна Уланова, Александр Алек-сеевич Саликов, Семис-оол Белек-ович Саая, Виктор Седипович Кызыл-оол болгаш өскелер-даа. Башкылар дыка-ла шыырак билиг берип, амыдырал-чуртталгага, ажил-ишке өөредип чораан-дыр деп бодум ажилдап, аңгы өг-бү-лелиг, ажы-төлдүг аларгаш билдим. Башкыларым ачызында багай эвес чурттап-ажылдап чор мен деп чоргаарларыңар-дыр мен.

Бо чылды Башкылар чылы кылдыр чарлааны кончуг-ла шын. Башкылар чылында бисти өөредип чораан башкыларыыска оларның төлөтпүс күш-ажылы дээш улуу-биле өөрүп четтиргенимни илере-дип, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкннерни күзедим.

Тывага ажилдап чораан баш-тайгы орус башкыларга тураскаал тургузар дугайында Тыва Респуб-ликаның Чазааның хүлээп алган доктаалын деткип турар мен. Мээң бодалым, ындыг тураскаалдарны кожуун төптөринге база тургузар болза эки. Чижээлээрге, Мор-шанскиниң башкы институтун дооскаш, Чаа-Хөл кожуунунга 1952 чылдан эгелээш, чырыдышкын сайыдының оралакчызынга чедир ажилдаан Антонина Тихоновна Кошкаровага тураскаал кылдыр кожуунун бир школазын чүгө адап болбас деп.

— Роза Сурун-ооловна, бодуңарның өг-бүлөңер, уруг-дарыңар дугайында чугаалап көрүңер?

— Мээң ажылымга деткимче болуп чоруур кижилер—мээң өөм ээзи Экер-оол Түлөш. Ол көдээ ажил-агы техникум дооскаш, «Найы-рал» совхозка ажилдап чорду.

Уруум медучилище дооскаш, Барнаулдун эмчи университетинде өөренип тур. Оглум шериг хү-лээлгезин эрттирип тур. Ол школа дооскаш, орустат чугаалаарына кошкак турган, ам шеригде харын шору чугааланып өөрени берген хевирлиг. Чаа-Хөл школазында чаңгыс-даа орус башкы чок. Суурда база 5 хире орус дылдыг чуртта-кчылар бар. Оларның ажы-төлү база тывалап кирипкенер. Ын-чангаш орус дылды школага өөре-дип-даа турар болза, чугаалашпас болгаш мергеживээн бооп турар. Школага орус дыл хүннерин неделя санында эрттирип турар болза эки деп бодаар-дыр мен.

— Интервью бергениңер дээш улуу-биле четтирдим. Чымыштыг ажил-ижинерге чедишкннерни, каң дег кадыкшылды күзедим!

Камбаа БИЧЕ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

КЫРГАН-АЧАМ ФРОНТУГА ДУЗАЛААН

Бистиң кырган-ачавыс Сотпа Баалыкпайович Күжүгет Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлге 1903 чылда төрүтүнген. Ол аныяндан мал-маган азырап өстүрүп, амыдыралына кончуг кызымак кижичораан.

Кара-Хөлден аъттарлыг, шарыларын айдеп алгаш, Барыин-Хемчиктин Аксы-Барлыкта черни шарылары-биле аңдарып, суггарып тургаш, тарааны тарааш, күзүн кезип, ажаап алыр турган. Ажаап алган ол тараазын кадыр-берт сыннар ажыр Кара-Хөлче эккеп алыр чораан.

Кырган-ачам дөрт кыстың, ийи оолдун адазы. Ажы-төлүнүн эң улуу — мээң авам, Долзат Сотпаевна күш-ажылдың хоочуну, 82 харлыг пенсионер. Ол амгы үеде Кара-Хөлде чурттап чоруур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының берге үелеринде Тываның чону-биле бир дөмей мээң кырган-ачам фронтуга дузаламчы кылдыр 300 хире хой-өшкүнү, 50 чылгы малды, 60 ажыг бода малды белекке берген. Кырган-авам Долгар Дукулдаевна база фронтуга дузазын кадып, алгы-кештен чылыг тоннар, хол-хаптарын дүн-хүн дивейн даарал берип чораан.

Фронтуга дузаламчы кылдыр хөй санныг мал-маганын бергени дээш кырган-ачамны ТАР-ның Чазаа ТАР ордени, Кызыл Тук, Сталин аттыг орденнер-биле шаңнаан. Оон аңгыда ийи удаа юбилейлиг медальдар-биле база шаңнаткан.

Сотпа Баалыкпайович Күжүгет 1999 чылдың декабрьда мөчээр. Кырган-ачавыстың Тиилелге үлүг-хуузу — фронтуга дузаламчы чедирген ачы-хавыязы дээш ооң ажы-төлүнүн ажы-төлү чоргаарланып, сактып чоруур бис.

Алексей ИРГИТ.

Кызыл хоорай.

КАРА-ТАЛДЫҢ ЭКИ ТУРАЧЫЛАРЫ

Чаа-Хөлдүн Кара-Тал сумузундан болгаш ооң арбаннарындан төрөөн чуртун камгалаары-биле 5 эки турачы чоруткан. Эки турачы чаңгыс чер-чурттулары дайын-чааже аъттанып турда, Чаа-Хөлдүн төвүнге болгаш Кара-Тал сумузунга оларны үдөөн улуг чыыш болган. Аңаа улуг-бичии чон чыгып, эки турачыларга чагыг сөзүн берип, аш-чемнин дээжизин салып, ашкарып-чемгергеш, үдеп кааннар.

Кара-Талдан дайынче эки турачы-биле Очур Даргый-оолович Ховалыг, Түлүш Байырович Балчат, Сенгин Сендиженевич Түлүш, Дылдый-оол Доспаңович Түлүш, Сайын-оол Оленович Ховалыг олар чорутканнар.

Кончуг чугаакыр, чугаазы өткүт, ак шыйраылыг Очур Даргый-оолович Ховалыг акый Ада-чурттуң Улуг дайынында Ортаа-Хем арбанындан аъттанган. Дайын-чаадан солменди, орден-хавыялыг эеп келген. Дайындан эеп келгеш, Очур Даргый-оолович партияның удуртулга органның хөй чылдар дургузунда ажылдаан. Алдарлыг кырганыыс чоокка чедир уругларының аразына Шагаан-Арыгга чурттап чораан.

Түлүш Байырович Балчатты кайгалзымаар, чугаакыр акый дээр чораан. Эге школаны Кара-Талга дооскан. Дайын чоруур мурнуу чарында мал малдал турган. Кара-Талга Балчырмаа дээр кырганнарга өскен. Ортумак дурт-сынныг, каразымаар шыйраылыг. Улуг чыыштардан чыда калбас, организакчы шынарлыг чораан. Дайындан эеп келгеш ол, эрги Чаа-Хөлге иштики херектер шугумунга дыка үр ажылдаан. Ажылының аайы-биле Ак-Довуракка, Бии-Хемге база ажылдап-чурттап турган.

Сенгин Сендиженевич Түлүш Улуг-Хемниң Кара-Тал сумузунга төрүтүнген. Эге школаны аңаа дооскан. Ада-иези чок болурга, авазының кады төрөөн дунмазы боор акызы Түлүш Суузуунун аалынга өскен. Шериг албанын эрттиргеш, акызы сугга кыштап чорда, часкаар улуг чыыш болган. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынына совет акы-

дунмалышкы чуртка деткимче чедирип, эки турачы-биле дайынче чоруур оолдар, кыстарының даңзызынга бодунун адын бижиттирип каан. «5 айда хөй оолдарны чыгаш, дайынче чорууру-биле алгаш барган ол-чаан, ол-ла хевээр эеп келбээн» — деп, ынчан ооң өөнүн ишти чораан Наталья Бадыевна Шырап чугаалап турар. Ол Сенгин Сендиженевич-биле өгленгеш, чүгле 6 ай кады чурттааннар. «1944 чылдың чазынында Сенгин Сендиженевич Ровно хоорайга маадырлыгы-биле өлгениниң дугайында бижикти ол үеде Чаа-Хөл кожуунун даргазы чораан Көгел дарга эккелген» — деп, Наталья Бадыевна сактып чугаалап орат.

Дылдый-оол Доспаңович Түлүш Улуг-Хемниң Сүме сумузунун Шангыш деп черинге төрүтүнген. Эге өөредилгениң 3 класын дооскан. Кончуг кежээ, орлан-шооа, чугаакыр кижичораан. Эмдик аът өөредип турда, улус кайгаар. Кара-Талга дайындан ол 1947 чылда эеп келген. Ооң соонда Кара-Талдың «Тиилелге» колхозунун ажил-ижинге кончуг идепкейжи киришкенин хоочуннар чугаалаар чүве.

Мен 1961 чылда Кара-Тал эге школазынга өөренип турумда, бир-ле кежээ суурнуң клувунга байырлыг кежээ эртип турганын кончуг эки сактырдыр мен. Кежээниң адакталып турар кезээнде Дылдый-оол Доспаңович Түлүштүн акызы Балчан Түлүштүн, Сенгин Сендиженевич Түлүштүн акызы боор Суузуун Түлүш кырганнарны эки турачыларның чоок кижилери дээш аажок хүндүлөп турганы сагымда ол-ла хевээр артып калган.

Александр ЧИГДЕН.
Чаа-Хөл суур.

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКЧЕ ҮДЭЭШКИН

1943 чылдың май айның бириниң хүнү. Улуг полководчу эш Сталинниң адын кадагалаан культура төвү бажынының делгем залын, коридорларын болгаш ооң мурнунда кудумчуну хоорайның чону дола берген. Чыылган чон фронтуге эки турачы дайынчыларны үдээр дээш чыгып келген турган. Ынчалза-даа чогуу кымнарны үдээрин тодаргай билбейн турган. Олар совет хамааты эштеривисти үдээри ол деп билип турган.

Хенертен Кызыл Шеригниң чаа шериг хевин кеткен тыва дайынчылар көстүп келирге, тодаргай билдинмейн турган чүүл ам-на билдине берген. Чыылган кижилерниң чүректерин кызыгаар чок өөрүшкү шыа алы берген. Олар өөрүшкүзүн диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле илереткен.

Дараазында президиум индиринче эштер Тока, Базыр-Сат, Суцевский, Шоома болгаш нам, чазактың өске-даа кежигүннери көстүп келген. Адыш часкаашкыннары улам күштелген. ТАРН ТК-ның болгаш АРН хооркомунун секретары эш Базыр-Сат Ада-чурттуң дайынында тыва танкистерни үдээр митингини ажиткан. Ол Тываның оолдар, кыстарын коргар чүвези чок, эрес-дидим болгаш дайынны көөр хөңнү чок чорук-биле чепсеглээн кижизидикчизи, бистиң бир дугаар генералыыс эш Токага баштайгы сөстү берген.

ТОКАНЫҢ ЧУГААЛААН СӨЗҮ

«Эштер! Тываның арат-чону, революстуг намы, чазаа совет арат-чоннарының Ада-чурттуң дайынының бир дугаар хүнүнден-не Совет Эвилелиниң, ооң Маадырлыг Кызыл Шеригниң талазынга туржуп, бүгү бар күжү-биле Кызыл Шеригге дузалажыр дугайында төөгүлүг-декларацияны тургускан.

Тываның арат-чону ол төөгүлүг декларацияны алдарлыгы-биле күүседип, Улуг Сталинден эки деп үнелелди, макталды алган.

Ооң-биле кады Тываның арат-чону холунга оок-боозун тудуп алгаш, немец-фашист эжелекчилерге удур демисежи кириптеринге беленин илереткен. Нам, арвее кежигүннеринден, ревшериглерден, арат-чондан чүс-чүс кижилер ТАРН ТК-га, ТАР-ның Шериг Херээниң яамызынга билдиришкенин кирип, фронтуге

чорудар дугайында каш удаа айтырыгны тургузуп, патриоттук сагыш-сеткилин илередип келген. Ооң-биле бистиң чурттуң патриотчулары Совет Эвилели-биле ТАР-ның чаңгыс эвин, үзүлбес эп-найыра-

лын, дайынны бүрүн чылча шаап узуткаарына чаңгыс аай шийтпирлиин база катап көргүскен болгаш Тываның арат-чоннары немец-фашист эжелекчилерни совет чуртундан аштап-ширбиинге белен деп чүвени бүзүредип турары ол.

Тыва Арат Республиканың арат-чонунун оолдары, эштер танкистер, силер бо хүн канчаар-даа аажок төөгүлүг болуушкунга киржип турар улус-тур силер. Чүл дээрге, Советтин Чазаа, Кызыл Шеригниң командалал чери Тываның оолдарын — бөлүк танкистер силерни, маадырлыг Кызыл Шеригниң хүрээленинче кирип алган. Силер ам Кызыл Шеригниң дайынчылары деп бедик атты хүлээнип алган силер.

Эштер силер — эки тураның бөлүк танкистери, Тываның арат-чонунун мурнундан хамыкты мурнай фронтуге чоруп, Кызыл Шеригниң хүрээленинче киргеш, маадырлыг Кызыл Шеригниң хүрээленинче Тываның чону кирип болурунун төөгүлүг оруун ажыдып тур силер.

Ам Ада-чурттуң дайынының шийтпирлиг үези болуп турар болгаш, Кызыл Шеригниң дайынга удур чоокшулап турар шийтпирлиг тулчуушкуннарына белеткенип турар үези-дир. Ада-чурттуң дайынының фронтузунче бо хүн баштайгы бөлүк танкистер чоруп турар. Даарта оларның оруу-биле, оларның изи-биле Тываның муң-муң оолдар, кыстары баарын боттун чижээнден көргүскен силер, эштер!

ТАР-ның бир дугаар кызыл-шериглери силер — дайынны кам-хайра чокка чылча шапчып, Тываның арат-чонунун, революстуг нам, чазааның болгаш ада-иелеринерин, акы-дунмаларыңарның, эш-өөрүңерниң идегелин алдарлыгы-биле күүсеткеш, маадырлыг бооп эеп чанып келириңерни ТАР-ның нам, чазааның мурнундан, ханы чүректин иштинден үнген байырымны чедирбишаан, тиилелгелиг чорукту фронтуга көргүскеш, алдарлыг чанып келиңер деп алгап-йөрээп тур мен, эштер!

ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның улустарының ленинчи, сталинчи эп-найыралы делгезин!

Немец-фашист

эжелекчилерге өлүм!

Маадырлыг Кызыл Шериг

делгезин!

Улуг Сталин делгезин!

Эш Токаның, Тываның арат-чоннарының идегелдиг даалгазы бистиң танкистивистиң чүректеринге кезээ мөңгөде чоруур болгаш оларның дайынга удур демиселин үргүлчү деткип чоруул».

ССРЭ-ниң төлээзи эш Су-тын болгаш Кызыл дайынының мунуң хүрээлени терге өөрүп чылыг сөстөрнү тер, танкистер лунар! Дайын бурунгаар!» — тин хөй сая м төлээзиниң ол кистеривистиң болгаш, олар кирир.

АРШ-тын Севээн болгаш АРН хоорком ректериниң ки эш Белеккей о рип, чагыгларн Холунга бо мец-фашистиг тулчуру-биле б рар эки турачы дан шыырак м орден-хавыяал зат бодунга, эц улуг аас-кежи вышаан, Тыван люстуг нам, чаз бараалгаан.

ТАНКИ ДАН

«Эштер! Октябрь Революцияны хосталган Тыва мурнундан Ада-ның фронтузу фашист эжел сежир деп канча жиктиг, өөрүш төлөптиг болган дыг аас-кежик, кун бистиң төөгү

Тываның ар бээр дайыннар биле тулчу, тик Кызыл Шеригни ырып, танк-биле д дээш чоруп тур.

Бистер, танк чонунун, револю бисти үдеп тура бис. Биске көргү биле сагып, Совети-биле кады эжелекчилерни маадырлары бол Танкистерни лээн сөстери те нунга оларның болур.

Митинг дооз кестри танкистер деп ыры-биле үд келген каш му рактары оларда. чоруптарга, тан чыылган чоннун эеп чедип кели чаңгылыны арты күзел-соруктуг, ССРЭ дээш, ТАР улуг дайынга кир

Тыва Республик төп архивиниң

ШЕРИГ ҮЕМ УТТУНДУРБАС

Чаңгыс удаа чаяттыңан назынымда Салым-чолум сылдызы бооп чырып арткан Сандараан чурт — ССРЭ-ни камгалашкан Чалы, чараш шериг үем уттундурбас,

Дидимнерниң тыны-биле солуп берген Тиилелгениң 20 чылдаан парадында Улуг хоорай Ростовка киришкен Угаанымда тураскаал бооп сиңип калган.

Ак-көк дээрге эзир ышкаш шүүргедир «АН-2» самолетка механиктеп, Армян, грузин, узбек, таджик өөрүм-биле Алышкы дег найыралдыг эдериштим.

Алма, вишня, виноград, черешня д: Адап төтпес чимистерлиг Узбекист: Чараш хоорай Фергананың чайхана Шайлап, мүннөп, шашлык чип орту

Кара чажын каш аңгы чара өрээш, Кастыктарже салбакталдыр салыв: Карактары кыдырыктыг кыстарыны Кайгалзымаар чазык чаңын чарашс

Алыс-боттуң назы-хары кыраанынд: Амыдырал аар чүбүг мөгатса-даа, Төрөөн чуртка үш чыл тепкен шериг Төөгүлүг сактышкын бооп артып к

Десп

Дус-Даг суур.

Хоочуннар - аравыста

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕНИҢ ҮЕЖИЗИ

авыс Виктория Кууларовна Пюрюна 1945 чылдың май
ызыл хоорайга төрүттүнген. Ол үеде Кызылды үерлээн
Хем бүрүнү-биле алган, хоорай иштинде безин улус
теп турган дижир. Кырган-ававыс Белекей Тевековна
)-та кыс уруун божуп алганда, радиого улуг диктор
танның «Тиилелге! Тиилелге!» деп, фашистерни тиилеп
ының дугайында өөрүнчүг медээзи дыңналган.
аналарның өг-бүлезинге ол ийи дакпыр улуг өөрүшкү
н. Тиилелге хүнүнде төрүттүнген кызын олар Виктория
иелге деп адап алганнар.

н чылдарында кырган-е кырган-ачам Москвага төлээлери болуп, кырган-ТВ-ка (Чөөн чүк улуста-оммунистиг университе-кырган-ачам НКВД шко-өөренип турганнар. Кыр-Москвага чараш кыстар-нге киришкеш, тийлекчи-ллар акшалар-биле шаң-л доллар акшалар кадыг-и-чуттуг дайын чылдары-да конугу улуг деткимче-и кырган-ачамдан дыңнаан-ган. Өөренип турган үезинде орус омак-сөөктүг башкызы аът мунган кижини тайылбырлаарда сандайга олуруп алгаш, аътка шапкан киж-и өттүнүп, «Шу-шу!» деп органын хөөрээр турган. «Орус дыл билбе-зи дег башкы чүве чок, оода ажы-төлүмнү орус дылга канчап өөре-дип алырыл?» — деп, ол ынчан бодап чораан.

Москвага өөредилгезиниң соонда, олар Чаа-Хөл кожуунче көжүп, аңаа турумчуй бергеннер. Кырган-ачам шагдаа чериниң на-

ан-ачамның орус дыл бил-
Москвага дыка улуг бер-
таварыштырып турганын
ар хомудап чугаалаар тур-

ган. Өөренип турган үезинде орус омак-сөөктүг башкызы аът мунган кижини тайылбырлаарда сандайга олуруп алгаш, аътка шалкан киж и өттүнүп, «Шу-шу!» деп органын хөөрээр турган. «Орус дыл билбе-зи дег багай чүве чок, оода ажы-төлүмнү орус дылга канчап өөре-дип алырыл?» — деп, ол ынчан бодап чораан.

Москвага өөредилгезиниң соонда, олар Чаа-Хөл кожуунче көжүп, аңаа турумчуй бергеннер. Кырган-ачам шагдаа чериниң начальнигинге, а кырган-авам партия райкомунуң херээженнер ортузунга суртаал ажылы чорудар килдиске ачылдап турган. Дайын соонда чылдарда Саян артындан дыка хөй

орус өг-бүлелер Тывага кээп, турмучуп чурттай берген. Согуру душ бооп, кырган ада-иемге ынчан орус омак-сөөктүг Маруся угбай таваржы берген. «Бажиңыңарга чурттавышаан, ажылыңар кылчып бержип, ажы-төлүңерни-даа алчып бээр мен» деп, ол олардан дилээ. «Шынап-ла, уруувусту орус дылга-даа өөредип алгай бис» — дээш, кырган ада-ием чөпшээрешкен. Маруся угбайның дыка-ла кечээ, арыг-силиг кижжи болганын, база уруу бичии Виканы орус дылга чугаалаар кылдыр өөреткенин кырган-ачам чугаалаар чораан. Чаа-Хөлге аванның дуңмазы Витя төрүттүнгөн.

Авам Виктория Кууларовна Чыраа-Бажы ортумак школазын дооскан. Школага өөренип чораш-ла, кончуг идепкейжи өөрен-кичилерниң санынче кирип турган. Ол 5 чыл дургузунда школаның Олег Кошевой аттугун пионер дру-жиназын удурткан, комсомол комитединин кижигүну база болуп чораан. Он класска өөренип тур-гаш, чаңгысклассчызы Клара Айдың-оол-биле кезээки трактор

курузун 3 ай ишинде өөрөнгөш, тракторист шындыгынан алган. Чайгы дыштанылга үезинде «Чыраа-Бажы» совхозтун Улуг-Хову трактор бригадасына ДТ-54, МТЗ-5, МТЗ-50 деп марканын тракторлары-биле чер аңдарып ажылдап турганнар. Ол конькилээринге аажок ынак турган. Кожуунга коньки мөөрейинге тиилеп үнгөш, Кызылче маргылдаалап чоруп турганын эштери ам-даа сактып чугаалаар. Ол ышкаш авам үргүлчү уран чүүл көрүлделеринге, концерттерге киржир турган. Кожуун чергелиг фестивалдарга шаңналдыг черлерни алып турган. Черле ынчаш киришпес-ле чүвези чок

Авамның ном номчуурунга
ынаа, хей-ниитичи, чогаадыкчы
чоруу база Чөөн Сибирьнің культу-
тура институтунунң библиотека
факультетин доозуп, эртем-билиг
чедип алганы ооң ажалын долчу
намдарынга улуг идигни берген.
Доозуп алган эртеминиң аайы-
биле авам культура шугумунга 1970
чылдан бээр ажилдаан. Ол Чадаа-
нага өөредилге килдизинге ме-
тодистеп, төпчүткен библиотеккага,

Чөөн-Хемчик кожууннун музейинге директорлаан. Ук музей 2012 чылда республиканың национал музейиниң салбыры апарганындан бээр 20 чыл болур, 2012 чылда музейниң адын адааны Монгуш Буян-Бадырғы ноян 120 харлаар.

Авам, ачам кады 47 чыл чурттааннар. Олар 3 оолдун, 41 кызының, 8 уйнуктарының ынак адаиеси. Ачам Докпак-оол Ондарайович Куулар бүгү назынында күүсекчи болгаш төлээлекчи күүне органынарынга ажилдап келген. Ол — күш-ажылдың, спорттун хоочуну, «ТР-нің алдарлыг ажилдакчызы», хүндүлүг аттын эдилекчиси. Авам — «ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» аттарның база «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш» деп ме-дальдың, «Кожуунун сайзыралы дээш» деп хөрөк демдээнин эди-лекчиси. Ол ышкаш Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының хүндүлүг бижии-биле шааннаткан.

Талтыг-ла Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнунда 65 харлаан юбилей-биле ававыс Виктория Куулар-овнага каң кадык болурун, бистин аравыска ам-даа хөй чыл чуртаарын өөнүн ээзи база ажы-төлү бистер күзээр-дир бис.

Чечегеш МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик.

Чадаана хоорай.

Үе болгаш болуушкуннар

ШЕРИГЖЕ МЕНИ ҮДЕП КААННАР

Эртемден башкым — чоргааралым

изыда башкы институтунуң филология факультетиниң и курузун доозуп турумда, шериг албанынче ырткан. Сөөлгү ийи экзаменни көрдүнгөн хуусаазындан дужаадым. Логика башкызы бөлдүк-калдык ылаарымга, эки демдек салгаш: «Шериг албаны — ыы шылгалда. Бирги чылдыгларны «салага» (аргажок) Язы-сөөк база ылгаар. Сыпыгыр карак, достак чаак , туруп бээр. Ийиги чылда — «пузырь» (үрүп каан дээр. Үшкү чылда «дед» деңгелче депшидер. Баштайгы чүүү-даа деп турзун, херекке алба, шериг соонда, дилген уламчыла» — дээн.

-оол Сотпа баштаан студенттер
 эрүмнү эдертип алгаш, анан башкым Ш.Ч.Сат мени
 Мээң кандыымны ол эки элден
 Хостуг үени чай-хос кылып
 четтигиптер. Студенттер
 алкады төрөзине ышкаш ха-
 галыг. Хол тудуп байыр-
 с: «Чайын дыштаныр мен.
 Төнчүзүндө студенттер
 келирге, ал-бодунуң,
 эрттирип турар чериниң
 да чагаадан бижип көр»
 -и сүмөзин катты.

илимде амыраарым-даа
Бир эвес Эрес-оол Сотпа
шкаш физматче дужааган
за, ат болур турганым
е соп келген. Математика,
а пат мен. От-көсче ха-
нүүмнүн меңээ хамаарыл-
лчок чоок. Ортумак шко-
ламеннерге белеккел үе-
даң бажында, мени оттурар.
Здывыс кырынче чадалап
ис. Чамдык айтырылганы
эжилеп алыр турдум. Мени
ынай кааптар. Айтырарга,
харыылаарымга: «Менден
ыр сен» дигилээр. Шээжи-
мни ыытгавас мен. Кан-
ы логика башкызы-даа,
а чедир билбес. Институт-
ангы партбюро секретары,
гия эртемнериниң канди-
датыяк Ш.Ч.Сат кымдан-даа
и билип алкан болган.

демир-оруктап, Ош — Даг-Бадахшан область төвүнгө чедир чүүк автомашиназынга орупкан бис. Кузовка кымны-даа мурнай олуруптум. Чүгө дээрге, машина соонга доозунуг болгаш соктаар база. Артында чааскана мен. Кызылдан өөрүм өскө «оттуг-тергеде» хире. Тывага баштайгы көстүп келген автотранспортту чогаалчы Степан Сарыг-оол бир чогаалынга «оттуг-терге» дэзин кижжи канчап уттур боор. Алдан чыл бурунгаар автотранспорт каш янзы аларган.

Оштан Хорोजе база-ла чүкь машиназынга олурупкан бис. Бедзэн тудум, агаар чедишпестзэн хире. Кады чораан улузумнуң харык-шинзз төнгенин эскердим. Бажым дескинер туржук, безин аарываан. Бисти кезек дыштан-дырар, ажаал-чөмгөзер черде ийи салбыр (чээрби шаа киж) «дед» шериглер бар болду. Олар хөөкүй «салагаларның» чамдыктарының хол-шактарын чежип ал четтигип турдулар. «Дед», «салага» туруштарга хамаарыштыр аас-былаашпаан мен. Чүге дээрге, «аас-быжы» — алдын».

Аштаный-чемненген соонда, «салагалар» оңгарлып, чугаазы үнүп келген. Чартык хүн дургузунда кудургайлап баттывыс. Хүннүн изии чавызаарга, дам баар. Чүвүрнү ужулгаш, өске арга чок, бөрт кырынга ораап алдым. «Туркменнер изигден чылыг хеп болгаш изиг шай-биле камгаланы-

рын дыңнаттым. Кады чораанна-
рым мени өттүндүлөр.

«Сыр-Дарья, Амур-Дарья чуртугну» биске катканы эки-дир оо» дидилер. Сибирьнің мурнуу чарында Тыва дугайын олар бил-бес болган. Алтай, Таңды, Саян даг-ларының, ооң иштинде Улуг-Хем-нің оргулаажының, кашпалдары-ның дугайын сонуургаттым. Орук дургаар хөөрежи, солун чугаа-лаштывыс. Чамдык хемчигештер чанынга доктаарга, ооң суу кара, кызыл довурак холумактыг. Хем көргөш, ооң суун ижиксээм келир, Тываның суун чоктал турдум. Бо удаада хам Агаан-оолдун шыңгыы көрүжү сагъжымны шиштеп келди.

Агаан-оолдун отка кызыдып каан кыскашты карартыр чылгаптар харык-шинзэн көргөн мен. Бодаарымга, мага-бодунда бар суук чүүлдү көс өжүреринче хенертен мөөнөптер хире.

Ийи шак хире болгаш кызыгаар
отрядының төвүнге чедеривисти
дыңнатты. Бир кишлак чанынга
доктаадывис. Ол дээрге суур-даа
шаа четпес, каш борбак (2-3) мал-
гаш, даш казанак. Кыштаг кылдыр
көөрү база шын эвес ышкаш. Он
хар хире таджик оолдарың чап-
танчыгларын, шимченгири, маңан-
гыры хөлчөк. Тыва езу-биле алыр-
га, аалга куруг келбес, ону оюп
эртпес. Бир тенокпейни холга
өдүргөш, идик-хевимни уштуп
бергеш, ужазынче оюн-баштак-
биле каскадым. Бир эвес чөпшээр-
ээн болза, «малгаз бажыңга каш
хонук хонза» деп бодап турдум.
Хол-шагымдан өске ынчан чүм-даа
артпаан. «Халажыр «дед» эрлер
шагыңны демей-ле хунаап алыр»
— деп, мени эшсине берген «орус
дылдыгларым» чемеледи. «Нацио-
нал хүрежимге мени октап шыдап-
са, ынчан ажырбас» — дээш катты-
рып калдым.

Шеригниң баштайгы чылында
өөрлерим оолдар-кыстардан ча-
гааларны ап турдум. Кижилерге

шола ат тывары ханында сиңген эжим Барбуса Лопсан ужар чүүл кезээнден чагаа бижиди. Ында А.Даржайны («Ала-сааскан»), К.Шивиндекти («Шилги аъттыг»), Д.Дамба-Хууракты («Одаг мөгөзү») дээш, оон-даа өске эштеримни ол хөөредип каан болду. Чогум бодунуң шолазы — «Чем-нээр». Ынчангаш чагаазын: «Байырлыг, Доңгуу-сыргаар!» деп каан боорга, каттырып шаг болган мен.

— Канчал бардың, Арапчор, — деп, шериг өөрүмнүн бирээзи сонуургады. Ынчан хостуг шак үе-зи чүве. Оларга ол дугайын чу-гаалап сонуургаттым. Каткы-хөг чүгле хөк эвес, ол мага-боттуң иш-тин арыглар, бакты ырадыр, экини чоокшуладыр, хай-бачытты чай-ладыр тускай чаян.

Август төнчүүндө ал-бодум-
нун, Памир дагларының дугайында
чагааны Ш.Ч.Сат башкымче бижип
чоруттум. Ооң кол утказы болза,
чалым-туругларга мал кадарып
спорт секциялары барып, орус дыл-
ды хостуг билир болгаштын бер-
гелерге таварышпаанымны дыңнат-
тым. Шилиттинген харылзаа рота-
зынга мени арттырып каан. Комсо-
молдун бир, партияжи ийи сүме-
чагааларны өөренип турган инсти-
тутумдан хереглэзнин база бижээн
мен. Ш.Ч.Сат башкым ол медээ-
лерни доран чорудупкан болду.
Ук деткимчениң ачызы-биле 2-3
дугаар чылдарымда харылзаа ро-
тазының парторганизациязының
секретарының оралакчызы даал-
ганы күүседир деңнелче көдүрүл-
дүм. Аныяк эртемден чүгле менээ
звес, кызыгаар отрядының бүгү
заставаларынга боттуг байдалды
хандыраарынга, далайга дамды
дуза, үлүүн каткан. Шериг албан-
хүлээлгезин күүседип тургаш, амы-
тынындаң чырган эжим Дадар-
оол Сат — эң-не хүндүткелдиг хар-
ылзаачы.

Хуна Куулар бирги чылында

«Пограничник» сеткүүлге онзаланган. Ол «дед» эрни туруглай берген хая-чалымдан камгалап алган. Ооң бир ховар салым-чаяны бар. Ол чеди чыл болган курт изин-даа тодарадып тыптар бүдүш-шынарлыг.

Чөөн-Хемчик чурттуг Очур Долаанга дайынчы командировка аайы-биле каш удаа ужуражып чугаалашкан мен. Те-чүмү аңнаанда, доп-дораан идиин ужулгаш, кызыл-бут далажып, ирбиш атканда, орган-чыткан черинге шак чедир манаарын сонуггадыр кижн.

1963-66 чылдарда шериг ал-
банын эрттирер назылыглар сан-
ныг болган. Чүге дээрге 1941-45
чылдарда төрүттүнгеннер эвээш.
Ынчангаш дээди өөредилге чер-
леринден 19-20 ажыг хар-назылыг-
ларны шеригке кыйгыртуу ужур
турган. Ада-чурт дайынының чыл-
дарында барык колдуу бир мил-
лион чыгыы малды дузаламчыга
ТАР кожазы ССРЭ-ге берген. Каш
он муң санныг-даа болза Хуна
Кууларларның, Очур Долааннар-
ның ада-иеелри, шынал-ла, «ыт
думчуун борбанатпаан, киж
караан кылаңнатпаан». Бир звес
хууда шимчээр-шимчевес өнчү-
хөреңгиниң боскун үзе кеспээн,
европейжи сайзыралдың тус черге
тааржыр талаларын ажыглаан бол-
за, өреге бүрүз он-он шаа чингине
тыва малдыг, он шаа барба тараа-
далганныг болбайн аан. Ынчан
«бомж» дээр киж турбас, сайыт-
тар чүгле санныг болгу дег. Бо
талазы-биле ал-бодумнун туружум
бүдүн улуг дептер. Ооң хемчээли
Л.Толстойнун «Война и мир» деп
ному хире боор.

«Саян-Шушенское» суг шыг-
жамырының бүдүүзүндө Ш.Ч.Сат
башкымга каш-даа ужурашкан
мен. Ол бүгү ажыг-шүжүгнү Шу-
луу Чыргал-оолович эртип шыда-
ваан. Угу узун назылыг-даа болза,
эрте «кызыл-дустаан». Чүглө Тыва,
Азия төвү эвес, делегей деңнедиг
профессор Ш.Ч.Сат — бистин чор-
гааралыгын.

Аралчор ОКСУР,

ТР-нің алдарлыг ажилдак-чызы, тыва журналистиканың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ТР-нің Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди

1. Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг херегелдерге ыяш болбаазырадырының талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорудар сорулга-биле арга-арыг өзүмнерин садып-саарарының дугуржулгаларын чарарына эргелерни садар талазы-биле «Чадаананың арга-арыг ажил-агыйы», «Тожунуң арга-арыг ажил-агыйы» күрүне албан черлеринин административтиг

регламентизинде тургусканы арга-арыгны ажыглаарының параметрлери езугаар садыглажышкын хевиринге №3-кр/10 дараазында аукцион чүүлдеринин талазы-биле аукционну чорудар дугайында дыңнадып тур.

2. Аукционнун эртер чери: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 3, 2010 чылдың август 16, 10.00 шак (тус черниң үези).

А/ч №	Турар чери		Кварталдың №	Ыяштың хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү, (га)	Эге өртээ (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле)
	Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-арыг ажил-агыйының участогу		Шупту	Оң иштинде тудуг ыяжы				
1.	Тожу	Хамсыра	76/4	692	-	Л	4,5	2269,76	2269,76
2.	Тожу	Хамсыра	41,59, 76/1, 17, 22, 26	125, 375	116,351	СЛ	14,0	58688,81	5869,0
3.	Чадаана	Сүт-Хөл	139/18	18	16	Л	1,5	1419,05	142,0
4.	Чадаана	Сүт-Хөл	45/15	22	19	Л	1,0	1807,56	181,0
Иитизи-биле				1232	107		21	64185,18	6419,0

3. Аукционга киржир күзелдиглерниң чагыгларны кириер хуусаазының эгези болгаш төнчүзү: аукционга чагыгларны бо дыңнадыгны албан-езузу-биле парлаан үеден эгелээш, 2010 чылдың август 12-ге чедир ажил хүннеринде хүлээп алыр.

4. Албан-езуунуң сайтызы: аукцион дугайында документиленни «www.gov.tuva.ru» деп албан-езуунуң сайтызындан көрүп ап болур.

5. Өртээниң улгадырының хемчээли (интервалы азы аукционнун базымы) — аукцион чүүлүнүн эге өртээниң 5 хуузу.

Долаа болгаш ону кириеринин чурумунуң дугайында медээлер: аукционга киржир дизе, 2010 чылдың август 12-ге чедир хуусаада аукцион чүүлүнүн эге өртээниң 10 хуузу хире долааны аукционнун организаторларының агар санынче кириер:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди.

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банка России г.Кызыл, БИК 049304001. «Телевирниң ады» дээн графага «Арга-арыг аукционунга киржириниң долаазы» деп айтыр.

6. Арга-арыг өзүмнеринин садып-саарарының дугуржулгазын чарар хуусаазы: арга-арыг өзүмнеринин садып-саарарының дугуржулгазын аукционнун протоколунга ат салган соонда, он ажилчын хүн эрткен соонда, чарар.

7. Аукционга киржириниң дугайында долу медээлерни дараазында телефон-биле тодарадып ап болур: 8 (394 22) 6-19-18. Харылзажыр кижжи: Аюна Сергеевна Ондар.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың девискээринге дыштанылга, туризм, күш-культура кадыкшыдылга болгаш спортчу ажил-чорудулганы кылырынга арга-арыг участоктарын садарының талазы-биле дугуржулгаларын чарарына эргелерни садар талазы-биле «Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агыйы», «Тожунуң арга-арыг ажил-агыйы» күрүне албан черлеринин административтиг регламентизинде тургусканы арга-арыгны ажыглаарының параметрлери езугаар аукционну чорудар дугайында дыңнадып тур.

1. Садыглажышкынның хевирин: аас-биле садыглажышкын

А/ч №	Кадастр №	Турар чери		Кварталдың №	Шөлү, (га)	Ажылгалдың чөпшээрешкен хевирин:	Эге өртээ	Долаа түнү
		Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-арыг ажил-агыйының участогу					
1.	75-2010-07	Каа-Хем	Сизим	174/47	1,0	дыштанылга, туризм, күш-культура кадыкшыдылга болгаш спортчу ажил-чорудулганы кылырынга	15839,78	15839,78
2.	74-2010-07	Каа-Хем	Сизим	843/1	0,20	— « —	362,05	362,05
3.	73-2010-07	Каа-Хем	Сизим	804/10	0,25	— « —	452,57	452,57
4.	72-2010-07	Каа-Хем	Сизим	140/50	0,50	— « —	6788,48	6788,48
5.	71-2010-07	Каа-Хем	Сизим	159/59	0,30	— « —	543,08	543,08
6.	70-2010-07	Каа-Хем	Сизим	778/24	0,25	— « —	452,57	452,57
7.	69-2010-07	Тожу	Сыстыг-Хем	205/24	0,5	— « —	7919,89	7919,89
8.		шуптузу:			3,0	— « —	32358,42	32358,42

4. Аукционга киржир күзелдиглерниң чагыгларны кириер хуусаазының эгези болгаш төнчүзү, чери: аукционга чагыгларны 2010 чылдың сентябрь 6-дан сентябрь 30-ге чедир ажил хүннеринде дараазында адрес езугаар хүлээп алыр: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131 — арга-арыг ажил-агыйының болгаш болбаазырадырының килдизи.

5. Аукционнун эртер чери болгаш хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131 — арга-арыг ажил-агыйының болгаш болбаазырадырының килдизи, 2010 чылдың октябрь 27-де 14.00 шакта(тус черниң үези).

6. Албан-езуунуң сайтызы: аукцион дугайында документиленни «www.gov.tuva.ru» деп албан-езуунуң сайтызындан көрүп ап болур.

7. Өртээниң улгадырының хемчээли (интервалы азы аукционнун базымы) — аукцион чүүлүнүн эге өртээниң 5 хуузу.

8. Аренда керээзин чарар хуусаазы: аукционнун протоколунга ат салган соонда, он хонук болгаш, керээзин чарып болур.

9. Долаа болгаш ону кириеринин чурумунуң дугайында медээлер: аукционга киржир дизе, 2010 чылдың сентябрь 30-ге чедир хуусаада аукцион чүүлүнүн эге өртээниң 100 хуузу хире долааны аукционнун организаторларының агар санынче кириер:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди.

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банка России г.Кызыл, БИК 049304001. «Телевирниң ады» дээн графага «Арга-арыг аукционунга киржириниң долаазы» деп айтыр.

10. Аукционга киржириниң дугайында долу медээлерни дараазында телефон-биле тодарадып ап болур: 8 (394 22) 6-19-18, Татьяна Михайловна Ананьина.

ИНДЕКС 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 — телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7080. Чагыг 90. Номери парлагже дужаганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 20,00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НК Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дам массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яам Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шы чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 1153 ТР-нің «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүл (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторлары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыт болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш ав харылаар.

«Т
ЭКС
ДЕ
ЯР

Тыва Р
гарлыкчы
дериниң т
тилели «С
Н» (Новос
КХН-биле
Тыва Респ
деткимчези
аразының «
алдыгы дел
болгаш рег
«Тыва: Ту
Чуртталга-
агыйы» дөр
делгелгези
август 13-
эрттирер. /
зелдиг киж
ларын Тыва
Сайгарлык
жүдериниң
тилели дар
хүлээп ап
хоорай, Кал
1 «б» (Маш
кайт. Тур
айтырыглар-
Новосибирс
63-50 теле
болур.

Делгелге
дургузунда
ярмарказы
хергелел ба
чем аймаан
даштыкы бүд
тудуг матери
технология
гадыр.

Силери
тен 15-ке
хоорай,
спортком
шактан 1
үеде ман
Кирери ха

ДЫҢ

Тожу ко
зынче Росс
зының хамаа
Алексеевич
чуртталга
алыры-биле
Тожу кожу
суур, Советс
дугаарлыг б
кавызында (з
билдингир)
черден нии
дөрбелчин ме
3 чылда ар
дилээн билди
Күштүг
хоойлужудул
медээни пар
30 хонук ду
удурланган б
ришкиннерни
нун чагырга че